

İSMAİL HAKKI İZMİRLİ'NİN
İSLÂM SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE BİR YAZISI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAYYİĞİT (*)

Batı'da sosyolojinin bağımsız bir ilim haline gelmesiyle, araştırma konularının içinde, dinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Endüstrinin sosyolojinin önemli bir konusu olmasının yanısıra, diğer önemli bir konusu da din olmuştur.

Ülkemizde de din sosyolojisi çalışmaları, genel sosyoloji ile aynı tarihi paylaşır. Türkiye'de sosyolojinin kurucusu sayılan Ziya Gökalp'in üzerinde durduğu en önemli konulardan biri dindir. 1910'lu yıllarda O'nunla başlayan din sosyolojisi ve zamanın tâbiriyle "*İslâm İctimâiyyâtı*" çalışmaları, ne yazık ki daha sonraki yıllarda, sosyoloji içinde aynı imtiyazlı yerini koruyamamıştır. Ancak, 1950'den sonra yeniden başlayan, 1970'lerde hareketlenen özel din (İslâm) sosyolojisi araştırmaları, 1980'den sonra umut vâdedici bir mecrâya girmiş bulunmaktadır.

İstanbul Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi İslâm Felsefesi müderrislerinden İsmail Hakkı İzmirli'nin "*İslâm İctimâiyyâtı*" adlı bu makalesi (**)
tâbir câizse ilk dönem özel din sosyolojisi çalışmaları içinde yer almaktadır. Makalede, İslâm'ın; mülkiyet, emek - sermaye, adalet, sosyal mobilite, iktisâd, hukuk, ortaklık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma... gibi, sosyo - ekonomik konulara bakışının, muhtasar bir şekilde, izâhı yapılmaktadır.

Makalenin, İslâm Sosyolojisi çalışmalarına katkı sağlaması amacıyla günümüz alfabetine aktarılarak yayınlanmasının faydalı olacağı umulmuş, yeni yazıya aktarılmasında sadeleştirilmeye gidilmemiş, metnin olduğu gibi yayınlanması tercih edilmiştir.

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

(**) Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, C. 2, Sayı: 3, İst. 1338, ss. 177 - kısmı yine aynı mecmua, C. 2, Sayı: 5, ss. 361 - 384, İst. 1338/1922.
187; ikinci kısmı yine aynı mecmua, C. 2, Sayı: 5, İst. 1338/1922, ss. 361-384.

İSLÂM İCTİMÂİYYATI

I

Izmirli İsmail Hakkı (*)

Hakk-ı Temellük

Hak ve Vazife - İnsan behâyimden hürriyet-i zâtiyesile mümtaz olur, nürriyet-i zâtiyenin hak ve vazife namında iki mevlûdu vardır. Beşerin bütün mesâisi bu iki mevlûda ma'tûfdur. Enbiyâ-i 'izâm beşeri bu iki mevlûd hakkında irşadda bulunurlar, felâsife bu iki mevlûd hakkında uzun uzadıya mütâle'alar dermeyan ederler. Harb ve sulh bu iki mevlûd etrafında döner, durur.

İnsan cemaat ile yaşar, cemaat teşkilinden maksadda hürriyet-i zâtiyenin tevli'd ettiği vezâif-i ifa, hukuku muhâfazadır. İnsanın hayat-ı ictimâiyyede hemnev'ine karşı ifa edecek bir takım vezâifi bulunduğu gibi isti'mal edecek birtakım hukuku da vardır.

İnsanın vezâif-i ictimâiyyesi iki kelimedede hülâsa olunabilir: Adl, İhsan. Buna mebni nazm-ı celil-i sübhânî bu iki kelimeyi suret-i mahsûsada emrediyor; vezâif-i ictimâiyyenin düstûru budur: Sen kendine yapılmasını istediğini başkalarına yap, kendine yapılmasını istemediğini başkalarına yapma. Buna mebni bir hadis-i şerifde bu düstur emir ve tavsiye buyurulmuştur.

Ahkâm-ı İslâmiyye bir hakkın muktezâsı olarak bir vazife-i hukûkiyyedir. Hak vazifeden mukaddemdir; rahm-i mâderdeki ceninin hakk-ı hayatı vardır, bu hak hiçbir vazife mukabili değildir; mevlûdun hakk-ı taayyüşü vardır. Fıtratın verdiği ihtiyacı, mevlûdun hiçbir vazifesine mukabil olmaksızın, adalet-i mutlaka temin eder; vezâif ehli, mükellefin-

(*) İsmail Hakkı İZMİRLİ : (İzmir 1868 - Ankara 1946). Yüksek Muallim Mektebini bitirdi (1894). Medrese öğrenimi de görerek Şazeli tarikatından icâzet aldı. Mülkiye Mektebinde ve Hukuk Fakültesinde Fıkıh, Darülfunûn Edebiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi dersi verdi (1911). Edebiyat Fakültesinde İslâm Felsefesi Tarihi müderrisi oldu (1915). Ordinaryüs Profesör olarak emekliye ayrıldı (1933). (Bkz. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst. 1966, ss. 353 - 358).

dir. Mükellefinin ef'âline tereddüb eden hükümlerde bazen mekâsıd-ı dünyeviyye, bazen mekâsıd-ı uhreviyye mu'teber olur.

Hukûk-u mevhûbe ve meksûbe - İnsanın hâiz olduğu hukûkun bir kısmı Cenâb-ı Hak tarafından mevhûb, bir kısmı beşerin sa'yı ile meksûbdur; insan hâiz olduğu hukûku sayesinde kemâl-i serbesti ile harekete kâdir olur, hiçbir ferd onun hukûkuna tecavüz edemez. Hukûkun müfredi olan hakkın birinci vasf-ı lâzımı taarruzdan masûn olmaktır. Her ferdin hukûku için bir hadd-ı muayyen vardır, o da diğer ferdin hukûku için muayyen olan haddir. Hak yalnız vazifesini ifâ etmek iktidârı değildir, belki diğer ferdin hukûkunu ihlâl etmeyen herşeyi yapmak iktidârıdır.

Hukûkda müsâvât - Cenâb-ı Hak tarafından bahş olunan hukûkda herkes müsâvîdir. Fâzıl olsun, sefil olsun, âlim olsun, câhil olsun hiçbir ferd ondan mahrum olamaz. Hukûk-u tabi'yye denilen bu hukûkda İslâmîyyet şart değil, insaniyet şarttır. İslâm'da ehliyet-i hukûkiyye dâima mevcûdiyet-i beşeriyye ile ölçülür. Bundan dolayı hukûk-u ferdiye vahdet-i cinsiye üzerine tesis olunmuş hukûk-u mütesâviyedir.

Felsefe-i hâzıra, ilm-i ictimâ' hakkın birtakım evsâfını tayin ediyorlar ki o evsâf tamamiyle İslâm'da nazar-ı itibara alınmıştır.

Hukûkun azameti - İslâm, hukûk-u umûmiyenin 'ismetine azamet bahşetmiş, onu hakkullaha izâfe eylemiştir. İslâm'ın mâ-bih'il-imtiyâzı, bahşettiği hukûku mukaddesât-ı diniyyeden addetmesi, münâzaa-i hukûka bâdi olan esbâbı ibtâl eylemesi, fikir ve hayatın müvâzenetini nazar-ı itibara alarak beşeri hak ve hayra sevk kılmasıdır.

İslâm hayatda yegane âmil olan iradeye istiklâl bahşetmekle beraber hukûk-u mevhûbeyi, merşed-i umumî olması itibariyle, su-i isti'mâle müsaade etmez: Hiçbir ferde hakk-ı intihar bahşetmez, emvâlini külliyyen itlâf etmesine mesağ vermez; ihtikârı, ribayı, kenzi meneder, her ferd için, diğerinin hürriyetine riâyeti, vecibe addeder. İntizâm-ı cemaatı ihlâl eden bütün avâmil-i teşettüt ve izmihlâli haram kılar. Ezcümle kizb, hıyanet, gış (aldatmak) gibi mefâsıd-ı ictimâiyyeyi; 'ışret, fuhuş, kumar gibi üç büyük musibet-i ictimâiyyeyi şiddetle meneder.

Hakk-ı hayat ve hürriyet - Hukûk-u mevhûbe veya tabiiyyenin birincisi hakk-ı hayattır. Her ferd yaşamak için çalışır. Evvela şahsını, sâniyen nev'ini muhafaza için çabalar, bütün vezâif-i beşeriyye hayata mevkûfdur, bütün hukûk-u beşeriyyenin temeli hakk-ı hayattır. Hakk-ı hayatın en mühim rükni 'ismet-i demdir. İnsanın gerek bedenine, gerek ruhuna aid olan sıhhat ve selâmet de 'ismet-i dem gibi bir hakk-ı zarûridir.

İnsanın sıhhat ve selâmetini araması nasıl bir hakk-ı tabii, nasıl hakk-ı hayatın bir netice-i zarûriyesi ise saâdetini taharri etmesi de bir hakk-ı tabii, hakk-ı hayatın bir netice-i zarûriyesidir.

İnsan taharri-i saadeti, sıhhat ve selâmetinin masûniyeti uğurunda kendisi için nâfi' olan şeyleri taleb, muzır olan şeylerden ictinab hakkına da mâlikdir. İşte bu hakdan kendi irade ve ihtiyariyle hareket etmek hakkı, diğerinin hâkimiyeti altında kalmamak hakkı tevellüd eder ki buna hakk-ı hürriyet derler. Hakk-ı hürriyet saadet ve terakkiyât-ı beşeriyye için, faaliyet-i şahsiyye-i beşeriyyeyi tevsi' için bir hakk-ı zarûridir. İnsan hukûkunun her birinde dilediği gibi tasarruf eder, kabih olmayan ef'âlde havfe düçâr olmaksızın hareket eder. İnsanın hakkı olmayan şeylerde tasarrufu hürriyet değildir, hürriyete tecavüzdür.

İslâm'da hürriyet bir faziletdir, fakat fîsk u fücuru ibâhaya, ahlâkı ifsâda müeddi olunca bir reziletdir. Emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker hürriyeti şevâib-i reziletten vikâye esasına ma'tufdur; hürriyeti takyid etmez, belki tahlik ve te'yid eder.

İslâm'ın getirdiği ekber-i nimet nimet-i hürriyettir. Hürriyetsiz hayat acı, gayet acıdır. Lezzet-i hürriyeti tatmış olanlar mevdi, hayat-ı lezzet ve meskenete tercih ederler. Nitekim bir şair-i hakîm

فيا موت زر ان الحياة زميمة

(Ey ölüm! Gel yetiş, artık hayat bir ardır) demiştir.

Hakk-ı temellük ve tasarruf - İnsan hakk-ı hayata, onun netâyic-i zarûriyyesine mâlik olunca bir de kendine lâzım olan şeyleri ele geçirmek hakkına da mâlik olur. İşte bu hakka hakk-ı temellük derler. İnsan bu âlemde taleb-i ma'îşet uğurunda cidâl-i daimide bulunur, pek çok mihan ve meşakka göğüs gererek mal kazanır, ticaret için ölümü gözünün önünde bulundurur: Memlekette icrâ-yı sanat eden kimse daima hemmugam içindedir, me'mûrîn de taab ve meşakkat içindedir, hatta mâ-fevkînin satvetine karşı zillet içinde bile kalan bulunabilir. Vucûh-ı kesb hususunda pek çok taab ve meşakkat içinde yuvarlanan insan semere-i taab ve meşakkatinden istifade etmek, dilediği gibi tasarruf etmek hakkına bi'z-zarûre mâlik olur. Bu hakka da hakk-ı tasarruf denir. Gerek hakk-ı temellük, gerek hakk-ı tasarruf insan için en mühim bir hakk-ı tabî ve zarûridir.

Mal ve mülk - Mülk, diğer insanların intifa' ve tasarrufda haklarını kesmek üzere bir malın ferde veya bir cemaata ihtisâsıdır. İnsan o ihtisâsı sebebi ile malın hem rakabesinde, hem menâfi'inde her nevi tasarrufâtı ihrâz eder; hakk-ı mülk hakk-ı hayatdan müteferri'dir. Mülk-i meşru' olmadıkça hayat temin olunamaz. Havâyic-i asliyye hakk-ı hayatın birer fer'idir. Mal hayat-ı ümemdir. Mukavvimât-ı hayatın en mühimlerindenidir. Buna mebni İslâm'da malı muhafaza mekâsıd-ı zarûriyyeden biridir. Bu babda bir takım ahkâm-ı şer'iyye vaz' olunmuştur.

Sebeb-i temellük - İnsanın vakt-i mukaddere kadar bekâsı matlûb-ı sübhânî olmakla bekâ-i insanînin esbâbına temessük de matlûb-ı sübhânî olmuş olur. Hayatına, sıhhatine, kemâline tevakkuf eden şeyleri ele geçirmek hususunda bilâfütûr çalışan insan hayatı için muhtaç olduğu şeye mâlik olur.

İslâm'da temellükün sebeb-i aslisi ancak ameldir, mülkün sübûtı ancak amel mukabelesindedir. Amelsiz re'sen mülk sabit olmaz, yegane sebeb-i asli olan amel iki surette müncelî olur: İstihkâk, İhrâz. Amel mukabilinde mülkün sübûtı demek olan istihkâk en tabîî, en âdil bir sebebdir, eşya-yı tabiiyyeden havâyic-i beşeriyyeyi istifa hususunda en mühim olan rükün ameldir. Zaten husûl-i saadet sa'y ve amele mevkûfdur. Siyâk-ı tezhîdde vârid olan nusûs-u şeriyye ile maksad insanı iktisâb-ı emvâlden men'a tergîb değildir, belki nefsin, tabiatında merkûz olan hırs ve tama'nını ta'dildir ki nefis iktisâb-ı emvâl hususunda meşru' olan tariklerden başkasına sülûk etmesin. Görülüyor ki İslâm'da gayrın hakkıyla meşgul olan şeylerde mülkün sübûtı ancak amel ile olur. Fakat hiçbir kimsenin mâlî olmayan mübah şeylerde sebeb-i temellük ihrâz veya vaz-'ı yedir ki emvâl-i mübâhayı ele geçirmek ile tefsir olunur; bu da bir nevi amel demektir.

Bir kere amel ile mülk sabit olduktan sonra mülkün bir elden diğer ele geçmesi için ayrı bir sebep lâzım olmakla İslâm bu cihete de atf-i ehemmiyet ederek onun için üç sebep daha beyan ediyor: Damân, nakil, halfiyyet.

Damân : Olabilecek zararı, gelebilecek mesûliyeti tahammül etmektedir.

Nakil : Bir mülkün diğer bir ele bedel ile veya bedelsiz intikâlidir, bu mülk 'ayn olduğu gibi menfaat da olur.

Halfiyyet : Mâlikin mevtinden sonra kalan malda diğerlerinin niyâbetleridir.

Esbâb-ı temellük olmak üzere bir de istilâ vardır, fakat bunda ihtilâf olunmuştur.

İşte İslâm'da esbâb-ı temellük bunlardan ibaretdir.

Bir sebeb-i şer'î yok iken ihtisâs câiz olmamakla sebeb-i şer'î bulunmaksızın mülk hakkı sâbit olmaz. İslâm sa'y ile iştirak etmeksizin menâfi'-ı nükûdî, mücerred olarak, mâl-i mütekavvim kabul etmemiş, bu sebeble ribayı şiddetle men eylemiştir. Bununla para sahiblerinin, heyet-i ictimâiyede faaliyet-i iktisadiyyeye ve erbâb-ı sa'y ve amelin kâr ve zararına iştirak etmeyerek hâl-i atâletde kalmak suretiyle faiz almaları; yedlerinde müterâkim olan nükûd vesilesiyle heyet-i ictimâiyenin faali-

yetinden bilâ-bedel, bilâ-şirket müstefid olmaları gayr-i meşru' kılınmıştır. Riba mekâsib ile iştigâle mânidir; sahib-i kâsil ve âtil olur; bu da menâfi'-i umumiyyenin inkıtâna mucib olur, esâret-i mâliyenin en mühim âmili ribadır. Riba hâkim olan bilâdda te'âvün, te'âtuf, terâhüm tenâkus eder.

Din-i İslâm esbâb-ı mülkden herhangiyle sâbit olan mülkü hakk-ı meşru', hakk-ı muhterem tanımıştır. Hakk-ı ihtira' gibi mülk-i manevi de mülk-i maddî gibi muhteremdir.

Hakk-ı temellükün esası - Hakk-ı temellük hürriyet esasına mübtebidir.

Evvela : İnsanın mülkü hür, malı ma'sûmdur; hiçbir ferd ona dokunamaz.

Sâniyen : İnsanın kesbi de hürdür; herkes meşru' tarıkların biriyle mal kesb eder, meşru' tarıkların hiçbirisi insanın birine veya bir sınıfına hasr olunamaz.

Sâlisen : Herkesin temettü ve tasarrufu da hürdür, herkes tayyibât ile istediği gibi temettü eder, dilediği gibi malında tasarruf eder. Temettü ve tasarruf için bir hadd-i muayyen yoktur. Malı isterse habseder, isterse sarfeder; elverir ki şer'a muhalif bir hareketde bulunmasın.

Râbian : Herkes malın rakabesine de (mülkiyetine), menâfi'ine de mâlik olur. Rakabeye mâlikiyyet bey', hibe gibi tasarrufât-ı şeriyye ile sâbit olur. Maden de, nebât da, hayvan da, arazi de insanın memluku olur. Yeryüzünde olan şeylerin kâffesi Cenâb-ı Vâhibü'l-Atâyâ tarafından insanlara temlik olunmuştur. Herkes haline göre bu mülk-ü müşterekden nasîbedâr olur. Hasr-ı mülk yoktur, herkes esbâb-ı temellüğe göre mülk sahibi olur. Arazi ferdin de olur, camaatın da olur. İslâm hukûk-ı şahsiyyeye gayet ihtimam ettiği gibi, tasarrufât-ı ferdiyyeye de gayet ihtimam eder. Hakk-ı mülk insanın bir lâzımıdır, insanın şahsiyet-i ferdiyyesi vardır; insan şahsiyyet-i ferdiyyesi ile mülk-i husûsiye sahib olur. Bu mülk-i husûsiyi hiçbir ferd bilâ-sebeb-i şer'i nez' edemez. Mâlik'ül-mülk tarafından insanın meccânen istifadesi için bezl olunan su, nebât, maden gibi şeyler bir ferde veya bir cemaata hasrolunamaz. Şu kadar ki maslahat-ı şer'iyyeye göre, bir mefsedet-i azîmeyi ref' hususunda ferde veya cemaata tahsis câiz olabilir. Çünkü şeriat-ı İslâmiyyenin mebnâsı maslahat-ı 'ibaddir.

Gayrın hakkıyla meşgul olmayan yerler ihya (1) ile; tohum ekmek, fidan dikmek, nadas etmek, sulamak, cedvel açmak, etrafına duvar çek-

(1) Bir yeri maksûd olan ihtiyaçların birine sâlih bir hale getirmektir.

mek, etrafını yükselterek su bendi yapmak gibi ameller ile mülk olabilir. İhya ile mülk mülk-i mutlak olur: bey' olunabilir, vârislere intikal eder. İhya hacet ile takdir olunur. Hacetden ziyadesi ihya ile memlûk olmaz. Hükümet arazinin maliyetine mâlik değildir, araziye kim ihya ederse arazi onundur, arazinin bir kıt'asında taayyüş eden akvâm o arazinin mâliki addolunacağından, o gibi arazi ihya ile başkasına temlik olunmaz; ihya eden zât ihya ile arzın harîmine de mâlik olur. Harîm, arzdan kemâliyle intifa' için lâzım olan tarıklardır. İhya edecek adama ya imam veya hükümet o arzı temlik ederse İmam Ebu Hanife 'inde imamın izni bulunmadıkça gayrin hakkıyla meşgul olmayan arazi ihya olunamaz. Fakat diğer eimme-i selâseye göre imamın izni olsun olmasın böyle arazi ihya olunabilir (2).

İnsanın ameline muhtaç olmayan su, toprak, taş, tuz, nefit gibi maâdin-i zâhire insanların istifadesine meccânen bırakılmışdır, insan bunda ihtisas kesb edemez, ihya kaidesiyle oraya mâlik olamaz; fakat maâdin-i bâtına böyle değildir. İnsan oradan istifade etmek için emek sarfeder. Buna mebni imam veya hükümet, maslahat-ı şer'iyyeye bina ederek ferde veya cemaata ikta' (3) tarikiyle verilebilir. Sultanın ikta'ı, tasarrufu câiz olup evâmirinin nâfiz olduğu şeye mahsusdur; yoksa mâliki taayyün etmiş, müstehikkı temeyyüz etmiş olan yerde sahih olmaz. Maâdin-i bâtınaya mâlik olan madenin rakabesine mâlik olur, sâir emvâl gibi hayatında bey'i, vefatında veresesine intikâli sahih olur. Diğer bir kavle göre madenin rakabesine mâlik olmaz, amel üzerine mukîm oldukça maden onundur, amel zâil oldu mu iktâ' hükmü zâil olur.

Mamafih maâdin-i bâtına diğer bir kavle göre maâdin-i zâhire hükümedir; herkes onda müşterekdir, iktâ'ı câiz değildir.

Şurası unutulmasın ki, maslahat-ı şer'iyyeye göre ekvâl-i muhtelifeden biri tercih olunabilir. Bundan başka zarar-ı umumî olmadığı suretde ihya ile amel olunur, hükümetin tasarrufu câiz olur; yoksa ihya ile amel olunmaz, hükümetin tasarrufu nâfiz olmaz. İslâm esâret-i iktisadiyyeyi meneder, bir nazm-ı celil ile "*servet ağniyâ arasında tedâvüle inhisar ettirilmez*" düsturunu ikâme eylemiştir. Sermayenin eyâdi-i ma'dûdeye inhisarından tevellüd edecek olan esâret-i iktisâdiyyeyi ref' ve imhâ için İslâm ferâiz-i mektûbesi meyânına zekâtı idhâl ile bu düsturu tetvîc eylemiştir, ağniyânın sermayelerinden bir kısmı vücûben alınarak

(2) Sebeb-i ihtilâf şudur: "*Arz-ı mevâtı ihya*" hadisi İmam Ebu Hanife'ye göre imamet tarikiyle vârid olduğundan imamın izni şarttır, diğer eimme-ye göre ahbâr tarikiyle vârid olduğundan imamın izni şart değildir. Ehâdisin tarîk-ı zabt ve sübûtı esbâb-ı ihtilâfdan biridir.

(3) Mukata'a tarikiyle vermektir ki kat'u ta'yin olunan icâre-i seneviyyeye mukata'a derler.

muhtacine mürüvvet olarak değil, bir hak olarak tevziini emreylemekle teâvün ashâb-ı sermayenin şefkatine, mürüvvetine bırakılmakla iktifa edilmemiştir. Bundan başka sefâlet-i beşeriyenin tahfifi zımında ayrıca sadakalar, îaneler verilmesini, hayrât ve hasenât, imârât ve ribâtlar tesisini tavsiye eylemekle teâvünü kısmen mürüvvete bağlamış, kısmen ferâiz-i mektûbeden kılmıştır. Bu da İslâmın ahlâk-ı umumiyye düsturlarına raci'dir. İslâm'da sermayedarlar ile ecirler arasında hakimiyet ve mahkumiyet gibi ahvâller tahaddüsüne imkân yoktur.

İhtikâr yani âmmeye zararı olan herşeyi habs ve imsâk şiddetle memnu'dur, veliyyü'l-emre ihtikâr men' vacibdir.

Hâmisen : Herkes malında mikdâr ciheti ile de hürdür; hadsiz, hesabsız mal cem' edebilir. Fi'l-vâki' din-i İslâm umumun menfaati için veya fukaranın ihtiyacı için insanların mülkünde hums, öşür, rubu' gibi hukuk tayin ediyor ise de hiçbirinin mal ve mülküne had tayin etmiyor; zekâtını veren, ibâdât-ı mâliyesini ifâ eden müslim dilediği kadar mal idhâl edebilir. Evet Kur'an-ı Mübin kenzi, iddihâr-ı malı men ediyor, fakat memnu' olan kenizde muhtelif nokta-i nazar vardır. Ebu Zer Gıfari'ye göre altın ve gümüş iddihârı memnu'dur, bir günlük nafakasının fazlasını iddihâr câiz değildir, fazlası fi-sebilillah sarf olunur, ağniyâ bezli-i sadakât ile ihsan etmelidir. Bu meslek zühd-i şedîd mesleğidir.

Cenâbı Murtezâya göre dört yüz dirhem gümüşe kadar nafakadır; ziyadesi kenzdır, memnu'dur, meslek-i zühd ve takva budur.

İbn Ömere göre zekât, verilen mal yer altında medfûn olsa da yine kenz ve iddihâr değildir. Zekâtı verilmeyen mal yeryüzünde olsa da yine kenzdır. Ekseriyyet-i fukaha bu mezhebi tercih etmişlerdir.

Malın hürriyet ve ismeti terakkiyât-ı medeniyyenin en büyük esbâbindan biridir.

Sa'y ve sermaye - İslâm'da amel her ferdin sermayesidir, sa'y ve amelde isitifade sa'y ile mütenâsıbdır. Sa'yin müsmir olması için âmilin azm sahibî olması lâzımdır.

İnsanın ihtiyacı ile sermayeye, bir de amele muhtaçdır. Mülk insanın ameline müterettib olan en tabiî bir semeredir. Semereler insana muhtass olmazsa insan neşât ile işleyemez. Hayat-ı insaniyede atâlet tamâm eder, âmilin nasibi kâsîlin veya müsrifin nasibi gibi olur ise heyet-i ictimâiyede adaletsizlik hükümferman olur, âmil ile âtil huzûz-ı mâliyede nasıl müsâvi olur? Âmil ile âtili huzûz-ı mâliyede müsâvi tutmak asla adalet değildir. Muktezâ-yı adalet amel ile semere arasında tenasüb bulunmaktır. Amel yok iken ihtisas bulunmamak, ameli kadar sermayesi bulunmak zarûridir. İnsanın sa'yine, sa'yinin müsmir olmasına

hudud tayin etmek doğru olmayınca sa'yinin semerelerine yani mülkün ittisâna hudud tayin etmek de doğru değildir. İslâm turûk-ı ma'îşeti hasr ve kasr etmez. Turûk-ı ma'îşet kabiliyyet-i sînâiyye ve ameliyye ile mütevâfıttır.

İslâm tabakât-ı ictimâiyye arasına husûmet-i şedîde ilkâ etmez. Kadın olsun, erkek olsun, 'âli olsun, vazî' olsun her kim olursa olsun sa'yinin semeresini görür, çiftlik sahibi olur, ameleden iken sermayedâr olur, en vazî' bir köylü sa'y ve ameliyle en yüksek bir mevkie çıkabilir, karşısına çıkacak hiçbir mâni yoktur.

Avrupa medeniyetinin bir netice-i zaruriyyesi olarak ekalliyet naz ü niâm ile evkât-güzâr, ekseriyyet ise ah ü enîn ile dem-güzâr olmaktadır; rahat yüzü görmeyen sa'y sahipleri, refah ve istirahatata boğulan sermaye sahiplerine bi'z-zarûre karşı geliyorlar, bundan sa'y ile sermayenin cidâl-i azîmi tevellüd ediyor ki ehemmiyeti asla kâbil-i inkâr değildir; bu felâket-i müdhişenin önüne geçmek için evvel be-evvel ictimâî tefavüt-i azîmi ref' ederek bi'n-netice meşrûiyyet-i mülkü ilga ediyorlar ki mesele yine hallonulmuş olmuyor.

İslâm sunûf-ı ictimâiyyenin halledemediği bir çare-i hal buluyor, cidâlin önüne geçiyor; vaz ettiği desâtir-i İlâhiyye meşruiyyet-i mülkü ilgaya ihtiyaç bırakmıyor. Meseleyi halletmek için mülk gibi en zaruri olan bir hakk-ı meşrû'ı ilga doğru değildir.

Evvelen hikmet-i bâliga-i samedâniyye mucibince insanların dereceleri, mütefâvitdir. İnsanlardaki tefâvüt fitrî olabildiği gibi kesbî de olur. Bünye-i insaniyyenin her türlü harekâta kabiliyyet ve mukâvemeti, ruhun hayatta muvaffakiyetini temin eden esbâba isti'dadı gibi tefâvütler fitrî, terbiye ile ta'dil olunan melekât-ı uzviyye ve ruhiyyenin tefâvüti gibi tefâvütler kesbidir. Tefâvütleri kaldırmak fitrata, tabiata mukavemet etmektir. Hülâsa, fitratta musâvât yoktur. İslâm fitratı ve tabiatı mukavvim olmakla huzûz-ı dünyeviyyede, musâvât-ı umumiyeyi kabul etmemiş; âmil ile âtılı ayırmış, âlim ile câhili bir görmemiştir.

Saniyen : İslâm hakk-ı mülkü ilga etmemiş, belki hürriyet esasına bine ederek insanların terakkiyâtına, teâvünlerine, iktisadlarına münasib ber-vechi-âtî bir takım usuller vaz' eylemiştir:

1. Hakk-ı mülk ma'sumdur. Bu hak insanın kendi mesâisiyle hasıl olur, mülk ancak onun üzerine muhtas olur; mülkü kazanır iken, mülkten istifade eder iken her insan zill-i emânda kalır, iğtisâb ile ihtiyâl ile mülkün zevâlinde korkmaz.

2. Hakk-ı mülk mahdud değildir, mahdûdiyyet-i mülk birkaç vecihle heyet-i ictimâiyyeye muzırdır: Bir insanın amelinde neşâtına mani

olur, büyük işlerin idaresi için büyük sermayelerin bir elde bulunmasına mani olur; fi'l-vâki hakk-ı mülk mahdûd olmamakla beraber İslâm büyük hazineleri insanların eline yalnız emanet olmak üzere teslim ediyor.

Evet faydeli olmayan masraflarda mal israf etmek memlekette muhtac var iken kendi malını ancak kendi refahına hasretmek vicdan-ı İslâmiyyete münâfidir. İsrâfın kenzin memnu'yyeti bundan nâşidir.

3. Hakk-ı mülk teâvüne bağlıdır. İslâm havâyic-i asliyye dairesinde olan şeyleri kendisine bırakıyor; hâcet-i asliyyeden fazla şeylerde heyet-i ictimâiyye için bir hisse, bir hak ayırıyor. Nizâm-ı ictimâisinin ihtilâlden, demâim-i umrânının inhidâmdan, nüfûs ve emvâlin taarruzdan ma'suniyyeti maksadıyla, muhtâcîn için ehl-i servetden bir hak bir hisse alıyor.

İslâm esbâb ile mekâsib arasında koşamıyacak olan sınıfı ikdâr ile bir takım acezeyi erbâb-ı sa'yin saadetine şerik kılar; paranın, sermayenin hakkını vermeyene de va'ide bulunur. Nitekim, ayet-i kenizde bir va'id-i sübhâni vardır.

Hakk-ı mülkün meşru'yyeti insanlar arasında re'fet ve merhametin kalmasına bâdi olacağından İslâm bu hususu da nazar-ı dikkate almış, karz-ı haseni, teâvünü tavsiye etmiş, kenzi, ribayı şiddetle men eylemiş, vücûh-ı iktisâb için meşru yollar göstermiştir.

İslâm iktisadı tavsiye eder; imsâki de, isrâfı da meneder. İnfâk, hıfz-ı emvâl hakkında kanun vazeder.

Hakk-ı tasarruf ve temellük, hakk-ı tevârüs terakkiyât-ı iktisâdiyyenin mâ-bihî'l kıvâmıdır. Bunlarsız fazla mesâi olmaz, fazla mesâi terakkiyât-ı iktisâdiyyenin tohumudur. Fazla-i mesâi olmaksızın harekât-ı iktisâdiyyeye vehn âriz olur.

Tarik-i hayatta kavâid-i tabiiyyeye tevfiq-ı hareket saadet husûlünün tarik-ı münferididir. İslâm'da "*servet ve ma'îşet herkes arasında müşterekdir.*" kaidesi yoktur. Çünkü bu hal nizâm-ı ictimâiyi haleldâr eder, kâide-i tabiata mügayir düşer. İslâm ise tabiat ile müsâdim değildir.

Hakk-ı mülkün meşru'yyeti hayat-ı insaniyyede birinci maslahat-ı zarûriyyedir. Fakat heyet-i ictimâiyye bu maslahatı adalet esasına bina edememekle mülkün meşru'yyeti insanı fâhiş bir surette mütefâvit tabakaya ayırmıştır. Bugünkü mücadele bu iki mütefâvit tabakanın mübarezesinden tevellüd etmiştir.

İslâm teâvün ile halkın aşağı tabakasından ihtiyac bedbahlığını kaldırıyor, tesânüd ve teâdud ile beşeriyyeti zaruret ve sefâletten kurtarı-

yor; istiklâl amel-i ve semere-i mesâisinden sa'yı nisbetinde istifade hususlarına halel vermiyor. Ferdi, tarîk-ı helâle sülûk ile mekâsib-i müte-nevviaya tergîb ediyor; fakr ve sefaletle müncer olan atâleti şiddetle red-dediyor. Ferdin mesâ'i-i zâtiyesiyle def'inde bazı mertebe müşkülât mel-hûz olan fakr u sefâleti tesanüd-i umûmiye müstenid olan evâmîr ile tah-fif ediyor, sâhib-i servet müstakillen servetine mâlik olmakla kazancın-dan cemaata bir hak veriyor, İslâm fukarayı bî-nasîb bırakmayı menedi-yor. Arazi tevziinde gayet âdilâne hükmediyor, muhalefât tevrisinde ka-râbet ve ihtiyac gözeterek ahkâm vaz ediyor. İmtiyaz verilmek suretiyle irtikâb olunan haksızlığı kaldırıyor, tahakküm-i iktisâdiyi ref' ediyor, esâ-ret-i iktisâdiyyeye asla meydan vermiyor. Efradın hayatta birbirine gü-venmesini, yekdiğerine yüklenmesini men ediyor, istiklâl-i şahsiyyesini kazandırıyor, sa'y ve amele kudreti bulunan her ferdi nefsine itimad et-tiriyor. Tekâmül-i iktisâdi için taleb-i ma'îşeti vacib kılıyor; sermayeyi hiçe indirmiyor, sa'yi de semeresiz bırakmıyor, aralarındaki tenâsübi mu-hafaza ediyor, menâbi'-ı serveti atâlete mahkum etmiyor, masdar-ı serve-ti ziyadan muhafaza ediyor, kapitalizmi müstefid edecek bir suretde razı kılıyor, sosyalizm ve komünizmin gaye-i emellerine de ihtiyaç bırakmı-yor, kanun-ı hayatı tegâlüb ve tezâlûme bina etmiyor; teâvün ve tenâ-sur-ı umûmi ile, müvâsât ile tefâvüt-i ictimâînin verdiği merâreti tahfif ediyor, beşeriyeti sefâlet-i umûmiyyeden kurtarıyor, emvâl-i beşeri ce-bâbirenin şehvâtına vakf etmiyor; kapitaliste teâvünü, komüniste hu-dûd-ı ilâhiyyede tevakkufu emrediyor, kapitaliste fedakâr, komüniste kanaatkâr olmayı tavsiye ediyor. Hülâsa İslâm iktisâdiyyâtının esasî te-nâsur-ı umûmi kanunudur.

Artık hakk-ı tabii olan hakk-ı mülkü ilga lâzım değil, belki hukuk-ı mâliyeyi adalet esasına ikâme etmek kâfidir ki İslâm bunu bâligan-mâ-belag kâfildir.

II

İrtifâkât (1)

Ef'âl-i tabiiyye - İnsan yemek, içmek, nefes almak, soğuktan kendini korumak gibi ihtiyâcât-ı tabiiyesini istifâ etmek hususunda hayvandan farklı değildir. Hayvan kendine mülayim olan şeyi talep eder, tab'ına muhalif olan şeylerden kaçır; balarısı çiçeklere konar, petek yapar; serçe hububâtı arar; kediden avcıdan kaçır, suya konar, yuva yapar, yavrularına bakar; bütün bu harekât her hayvan için tabii bir fiildir. İslâm bu fiil-i tabiiyi "*ilham ve hidayet-i bâri*" muktezâsı bilir: İnsan ile hayvan tabii olan bütün ihtiyaçlarını istifâ hususunu, 'inâyet-i samedâniyye ile, ilhâm-ı sübhânî ile öğrenmiştir.

İnsanın temâyüzü - İnsan hayvandan birkaç vecihle ayrılır :

1. *Sevk-ı akl* : Hayvan mahsûs veya mütevehhim olan herhangi garaza ancak sevk-ı tabii ile müteveccih olur: susarsa su arar, acıkırsa yiyecek ister; insan yalnız tabiatın sevkine bırakılmamıştır, kendine nâfi' olan şeye de sevk olunur, bunun sâiki sâika-ı tabiiyye değil, belki sâika-ı akldır. İnsan heyet-i ictimâiyyede intizam bulunmasına râğbet eder. Nefsinde, bedeninde kemâl husûlünü istihdâf eder; yahut azab-ı uhreviyyeden kurtulmak ister, diğer insan nazarında izzet sahibi olmak ister.

2. *Tena'um* - Hayvan asl-ı hâceti hâsıl olunca kâni' olur, karnı doysa, suya kansa başka rahatı istemez. İnsan böyle değildir, istirahat ister, şâd-mânî ister, tena'um ister, lezzetli bir taam, âli bir mesken, iyi bir libas ister.

3. *İhtira'* - Hayvan tabiat tarafından bezl olunan eşyayı nasıl bulursa öyle elde eder. Kendinden küçük hayvanı avlar; otu bulur, yer; suyu görür, içir; yiyecek içecek bulamazsa aç kalır, susuz kalır, tedbir ile hiçbir şeyi elde edemez, ferdâyî düşünmez, hayvan âdeta tabiata mihmandır, tabiatda ne bulur ise onunla iktifa eder. İnsan böyle değildir, tabiatın müsaadesiyle, mihmandarlığı ile iktifa etmez; buğdayı olduğu gibi tenâvül eylemez, onu un yapar, ona da kâni olmaz, onu ekmek yapar, kuru ekmeği de yemez, ekmeğe katık ilâve eder. İnsan suyu bulamazsa su

(1) Istilâhât-ı fıkhiyyedendir, tedâbir-i nâfi'a demektir.

çıkarmak için kuyu kazar, suyu saklamak için havuz yapar. Elbisesini hayvandan, nebâtdan kendi sanatı ile tedârik eder, ferdâyı düşünür, endişe-i ferdâ ile rahatı bile kaçır; kuvâ-yı tabiatı taht-ı hükmüne alır, havayı, suyu, toprağı kendisine râm eder, tabiatdan istifade etmek için birçok amellere muhtaç olur. Eker, biçer, döğür, pişirir, sular, diker... ilh. İşte bu gibi amellere lisan-ı fıkıhda "irtifâk" denir. Bir ekmeğe tedârik etmek için müteaddid irtifâklar lâzımdır, insan bu irtifâkâtı istinbât ve ihtirâ' cihetiyle hayvandan mümtâzdır.

Sa'y ve amel- İnsan bu irtifâkları kolay elde etmemişdir, aklı, uzun müddet tecrübesi kendisine rehber olmuş, bu sayede tedâbir-i nâfi'a sahibi olmuşdur. Bidayetde tabiata münkâd olan insan akıl ve tecrübesinin yardımı ile bugün tabiatı kendisine münkâd ediyor. En basit olan irtifâk tedricen tezâyüd ederek irtifâk-ı rabia çıkıyor, insanın taayyüşü bir taraftan ilhâmât-ı zarûriyye, diğer taraftan irtifâkât-ı kesbiyye i'ânesine muhtaçdır; başka türlü taayyüşü kâbil değildir, insan bu âlemde fitratı mûcibince birçok ihtiyâcât içinde çalkanub durur. İnsanın temin-i hayatı ancak bütün ihtiyâcâtını istifâyâ bağlanmışdır. İnsan tabiatda muhtelif ihtiyaçlarının bütün esbâb-ı istifâsını hâzır bulamaz, bunun için sa'y eder.

İslâm bir din-i nizâm olmakla sa'y ve ameli emreder, kesel ve atâlet-i nehy kılar. Saâdet-i hayatı sa'y ve amele bağlar, İslâm'da kesb hadd-i zâtında mübah olmakla beraber bir cihetden vâcibâtdan da olur, çünkü mefrûz olan ibadet ancak zarûrât-ı hayatiyyeyi istifâyâ bağlıdır. Zarûrât-ı hayatiyyeyi istifa ise vâcibdir. İslâm âr-ı sual irtikâbını memnu kılmakla İslâm'da sa'y ve amel, icrâ-yı ticaret ve sanat ve ziraat zarûri olur. İnsanın mi'yâr-ı mahiyeti a'mâlidir. Saadet-i hayat sa'y ve amel ile mütenâsib olmakla sa'y ve amelde hulûs-ı niyyet, i'tidâl, tadrîc, şevk, intizâm, sebât, azm ve himmet, tevzi' ve teâvün, nazariyyât ile ameliyyâtı telif, gayeye nazar gibi şerâit aranır; sebât, azm ve himmet a'mâlin esasıdır, esnâ-yı sa'yde insanın maruz kaldığı suûbât, mihen ve meşâk ancak bu sayede iktihâm olunur. Azm ve sebât a'mâlin zafer-i kanunu olmakla nazm-ı celil sebâtı (2) tavsiye ediyor.

Tevekkül terk-i kesb ve amel değildir. Belki esbâb-ı zâhireye bütün mesâi ile tevessülün sonra Hakka umûru tefvîzdir. Bununla insanın manzûme-i fikriyyesi mesâib-i kevnîyye ile muhtell olmaz, ileri harekâtı inkitâa uğramaz; İslâm mesâi-i beşeriyyenin en mühlik bir kuvve-i tahribiyyesi olan ye's ve nâ-ümidîyi şiddetle meneder.

(2) Harb ve darbdeki sebâta şecâat, temâyülât-ı şehvâniyyeye karşı olan sebâta 'ıffet, mesâib-i dehre mukavemeti mutazammın olan sebâta sia-i sadr, ihfa ve kelâma raci' olan sebâta ketm-i esrâr denir.

Sa'y ve amel ya sahibinin refah ile taayyüşüne, yahut insanlar arasında mübadele-i menfaat tam olmak için ehline, memleketine, vatanına aid olur; yahut ahlâf için hazırlanır. İnsan bu metâlibde kâsır olunca heyet-i ictimâiyye için bir uzv-ı fâsîd olur.

Ekser kısas-ı Kur'aniyye sünnet-i ictimâiyye nümûnesi olmak üzere vârid olmuştur. Bununla felâketi mûcib olan hâlâtdan tahvîf, esbâb-ı saâdet ve ma'mûriyyete müsâre'at için teşvîk gibi bir maksad takib olunur. Beşerin sünnet-i ictimâiyyeden bahse alışması matlûb-ı sübhâni olmakla buna, akvâm-ı sâlifenin kıssalarını hikâye ile, tenbîh ediyor.

İlm-i iktisâdın beyanı vechiyle istihsâl-i servetin birinci şartı sa'ydır. İstihsâl-i serveti müntic olan a'mâle sanat denir. İnsan kendi sa'yı ile kuvâ-yı tabiatı, yed-i teshirine alır. İhtiyâcâtın def'ine hâdim olan herşey iktisâdiyyunca servet olmakla İslâm beşeri sa'y ve amelile istihsâl olunacak olan servet-i kesbiyye sahibi ediyor; arzın kuvve-i inbâtiyyesi, şemsin harâret ve ziyâsı gibi servet-i vehbiyeden istifade yollarını gösteriyor, öyle denebilir ki hayat-ı beşeriyyede usûl-i İslâmiyyeye riayet olunsaydı yeryüzü cennet-âsâ olurdu.

İrtifâk-ı evvel: İrtifâkât insanın terakkiyâtıyla mebsûtan terakki eder, irtifâkât İslâm ictimâiyyatında dört dereceye ayrılmıştır. Birinci derecedeki irtifâk bedevîler gibi, dağ tepesinde sâkin olan halk gibi, medeniyyete sâlih olan bilâddan uzakda kalan köylüler gibi heyet-i ictimâiyye için lâzım olan irtifâklardır; zamirindekini ifâde için iktizâ eden lügatı kullanmak, ekin ekmek, ağaç dikmek, kuyu kazmak, yemek pişirmek, katık edinmek; kap, kacak tedârik etmek; hayvanın etinden, derisinden, yününden, sütünden, yavrusundan istifâde kasdıyla hayvanı kendisine râm eylemek; harâret ve bürüdetden kendini korumak için mesken edinmek, ağaç yaprağından, hayvan derisinden libâs tedârik etmek gibi basît bir heyet-i ictimâiyye için teşekkülü zarûri olan ibtidâî tedâbire "*irtifâk-ı evvel*" denir. İrtifâk-ı evvel bulunmaksızın hiçbir vecihle sâde bir heyet-i ictimâiyye bile teşekkül edemez. İrtifâk-ı evvel heyet-i ictimâiyyenin zarûriyyât-ı evveliyyesidir.

İrtifâk-ı sâni: İnsan bedeviyetden geçer, medeniyyete varır, medeniyyet-i sâliha sahibi bir heyet-i ictimâiyye için lâzım olan tedâbire "*irtifâk-ı sâni*" denir. Havası, suyu güzel olan ekâlimde bulunan heyet-i ictimâiyyenin ihtiyâcâtı artar, orada doğup büyüyen hukemâ, ahlâk-ı fâzıla ashâbı tecrübeleri sayesinde türlü türlü tedâbir ihtirâ' ederler, o tedâbir sayesinde hayat-ı insaniyyede refah ve suhûlet hâsıl olur. İrtifâk-ı sâni medeni bir heyet-i ictimâiyye için zarûri olan tedâbire râci'dir.

İrtifâk-ı sâlis: İrtifâk-ı sâni kemâl bulunca ondan üçüncü bir irtifâk tevellüd eder. Heyet-i ictimâiyye birçok muâmelâtda bulunur, muâmelât

neticesinde adam aldatmak, diğèrinin malına gözkoymak, 'izzet ve şerefini çekememek gibi hâlât-ı kerîhe zuhûr eder; darb ve nehb, cerh ve katl başlar; adl ve hakka bedel gadr ve zulüm meydan bulur. Mâ-bihi'l-hayât olan mal taarruzdan masûn kalmaz. Heyet-i ictimâiyye bu fesadların önünü almak, nizâm-ı ictimâiyyi muhafaza etmek için diğèr tedâbire müracaat eder; hükûmet teşkîli, mahkeme tesisi gibi tedâbire ihtiyaç hâsıl olur. İşte bu gibi tedâbire "*irtifâk-ı sâlis*" derler.

İrtifâk-ı râbi' : İrtifâk-ı sâninin kemâli irtifâk-ı sâlisi tevlid ettiği gibi irtifâk-ı sâlisin kemâli de irtifâk-ı râbi'ı tevlid eder.

İrtifâk-ı sâlis bir şehrin müstakillen hayatına kâfidir. Fakat her bir şehir müstakil kalsa insanda merkûz olan hubb-i tegâlüb, hubb-i riyâset, ihtirâsât gibi hâlât-ı nefsiyye sâikasıyla şehirler arasında mücâdelât başlar, hâricden hücum eden mütegallibe için iyi lokmalar hâsıl olur. Artık dâhili âsâyişi muhafaza, hârici hücumu müdâfaa etmek; başsızlığı kaldırmak için hükûmetin bir reisi bulunmak gibi zarûri olan tedâbire ihtiyaç vardır; bu gibi tedâbire de "*irtifâk-ı râbi*" derler.

Usûl-i irtifâkda ittifâk - Şu irtifâkât-ı erbaa insan için tetrici bir surette çoğalmış, ihtiyaç nisbetinde artmışdır. Nazm-ı Kerîmin delâleti vechiyle insan defn-i emvât gibi en sâde irtifâkı bile bir kargadan öğrenmişdir.

İrtifâkın iki haddi vardır : Bedeviyete mahsûs irtifâk-ı evvel, medeniyete mahsûs olan irtifâk-ı sâni; irtifâk-ı sâlis ile irtifâk-ı râbi' irtifâk-ı sâninin tekmile ve tetimmesidir. Muâmelât-ı beşeriyye, tedâbir-i âliyye, tedâbir-i medeniyete, tedâbir-i siyâsiyye, kısa bir tabirle bilumûm umûr-ı ictimâiyye lisan-ı fıkıhda irtifâk namını alır.

İnsanlar usûl-i irtifâkda ittifâk ediyorlarsa da tatbikde ihtilâfa düşer oluyorlar: Meselâ sirkati mende ittifâk ediyorlar, fakat onun men'i hususunda ittihâz olunacak tedâbirde ihtilâf ediyorlar. Herkes ölünün pis kokusunu izâle etmek ister, fakat nasıl, ne ile? Defin ile mi? İhrâk-ı bi'n-nâr ile mi? Bir kısmı defni, bir kısmı ihrâk-ı bi'n-nârı muvâfık görür.

Şerâyi'-ı İlâhiyye evvel be-evvel rûsûm-ı irtifâkiyyeden bahsediyor, çünkü rûsûm-ı irtifâkiyye cemiyet-i beşeriyyenin kalbi hükmündedir.

İslâm beşeri, irtifâkâtın her birine davet eder, her biri için emânet, adâlet, maslahat esaslarına müstenid kanunu öğredir.

Maslahat - Beşerin salâhına bâdi olan şey demek olan maslahat İslâm'da üç merteye üzere tertib olunmuşdur.

1. Zarûri. Mesâlih-ı zarûriyye öyle maslahatlardır ki onlar bulunmaksızın hayat-ı beşer kâbil değildir. İslâm'da hıfz-ı nefis, hıfz-ı akl, hıfz-ı

din, hıfz-ı mal, hıfz-ı ırz ve nesil mesâlih-i zarûriyyedir ki “*külliyât-ı hams*”namını alır.

2. Hâcî olanlar. Mesâlih-i hâciyye hâcete, insanın ihtiyâcına müteallik olan maslahatlardır. Bu ihtiyâcât istifâ olunmaksızın hayat-ı beşer kâbil olabilir ise de pek ziyâde sıkıntı ile darlık ile geçer. İslâm darlıklara vüs’at vermekle bütün hâcâtı zarûret hükmünde tutmuş, hayatda şidet, sıkleti, külfeti kaldırmıştır.

Bey’, icâre, selem, istisna’, envâ’-ı şirket gibi muâmelât-ı beşeriyye bütün yüsr ve sühûlet vazetmek maksadı ile meşrudur.

3. Kemâlî olanlar. Mesâlih-i kemâliyye veya tahsiniyye mehâsin-i âdâta, mekârim-i ahlâka, mezâyâ-yı beşeriyyeye râci’ olan maslahatlarıdır. Âdâb-ı muâşeret, isrâf ve tebzirden tevakkı, emr-i nikâhı tefhîm husûsundaki kuyûdât mesâlih-i kemâliyyedendir.

İslâm halkı en güzel yola sevk etmekle mansıb-ı âdemiye ulvî görür, bu maksada mebni insanın mürüvvetine lâayık olmayan şeyi insana lâayık görmez. Mesâlih-i selâseden mâdûn olan mâfevk olanın korusu hükmündedir, mâdûna tecâvüz mâfevka, min cehtin tecâvüz demek olmakla İslâm mesâlih-i kemâliyyeye pek ziyâde itina eder, bir fesadı defetmek için onun madde-i vesâilini de meneder; kısası fesadı kökünden kazır.

İslâm mesâlih-i selâsede hüsnü arttırmak maksadiyle her birinde bir de tekmileyi nazar-ı itibara alır. Mesela, ribanın memnu’iyetini “*hıfz-ı mal*” gibi zarûri olan bir maslahatı tekmil ve itmâm maksadına bina kılar.

Maslahat ve mefsedet - İslâm’da ancak maslahatı tahsil veya tekmil, maslahatın zıddı olan mefsedeti de ta’til veya taklîl etmek matlûb ve mültezimdir. Emrolunan fiillerde mutlaka bir maslahat, nehyolunan fiillerde mutlaka bir mefsedet vardır. Fiil ancak o maslahata mebni emrolunur, yine o mefsedetden nâşi nehy kılınır. Mefsedet ile maslahat mütekârin olunca râcih olana bakılır, memnu’ olan bir fiilde bir maslahat bulunabilir, fakat ondaki mefsedet daha galib olur, me’mûr olan bir fiilde bir mefsedet bulunabilir, şu kadar ki ondaki maslahat daha galib olur. İslâm’da def’-ı mefâsid celb-i menâfi’den evlâ görülmekle memnûâta itina daha ziyâdedir. Meselâ muamelât-ı mâliyeden olan bey’ ihtiyâc-ı beşeri defetmek maslahatına mebni, bâyi’ ile müşteri arasını mülkü müfid olmak üzere, meşru’ kılınmıştır. Fakat sefih-i mahcûrun bey’inde bu maslahata râcih bir mefsedet bulunmakla, malını dağıtmaktan muhafaza kasdıyla sefih-i mahcûrun bey’i mülkü müfid olmaz. Buna mebni onun re’yine kayyumun (3) re’yi munzam olur. Kayyum icâze ederse bey’ câiz, ilga ederse bey’ bâtil olur. Bütün ebvâb-ı fıkıhda buna riayet olunmuştur.

(3) Umûr ve husûsuna nâzır olan zât.

Def'-ı fesâd - Def'-ı fesâd ile ref'-ı fesâd arasında fark vardır: Nizâm-ı ictimâiyi muhafaza için fesâdı def', ref'den evlâdır; def' mefâsıdın vukûundan evvel, ref' ise mefâsıdın vukûundan sonradır. Bir marızı marazdan saklamak her halde marızın edviye isti'mâlinden evlâdır. Nitekim "*İhtima tedâviye râcihdir*" denir.

İslâm def'-ı mefâsıd için dört şeye itinayı tavsiye ediyor :

1. Kendi hukuk ve vezâifini bilecek kadar ilim tahsil etmek. Nitekim buna ilm-i hâl ile tenbîh olunmuşdur.
2. Nezâhet-i nefis yani iffet ve emânet üzere hareket etmek.
3. Şer'a muvafık olan emr-i veliyyü'l-emre itaat eylemek. Ma'sıyyetde mahlûka itâat yokdur. Adalet esasına bina kılınan kanuna itaat bu kı-sımda dâhildir.
4. İzzet, diğer bir tabirle bâtil olan şeye adem-i itâat.

İnsan bu dört şeye riâyet ederse kendisinden aslâ mefâsıd-i ictimâ-iyye sâdır olmaz; nizâm-ı ictimâiyi muhafaza eder. Ancak herkes bu hu-sûsâta riayet edemiyeceğinden İslâm mefâsıd-i ictimâiyeyi def' için mefseletin derecesine göre ceza tayin ediyor.

İktisâdiyyûn nazarında havâyc-i beşeriyye - İlm-i iktisâd erbâbı ha-vâyc-i beşeriyyeyi maksadlarına göre muhtelif suretde taksim ediyorlar: İhtiyâcât-ı zarûriyye, ihtiyâcât-ı medeniyye, ihtiyâcât-ı tabi'yye, ihtiyâ-cât-ı sun'yye. Meselâ, ekl ü şurba ihtiyâc-ı medeni diyorlar, ihtiyâcât-ı zarûriyyede iki derece gözetiyorlar.

İktisâdiyyûnun bu itibarında, bu taksiminde fıkıh-ı İslâmînin nazar-ı itibara aldığı mesâlih-i selâse hâricinde hiçbir şey yokdur; irtifâkât-ı er-baa ile havâyc-i beşeriyye, zarûri olsun medeni olsun; tabiî olsun, sun'î olsun kâmilten istifâ olunmuş, beşerin hakiki menfaati tamamiyle gözetil-miş; artık asrî tatbiklardan başka hiçbir şeye ihtiyaç kalmamıştır.

III

Tasarrufât-ı Mâliye

Muâmelât - Muâmelât insanın başkasına nisbetle husûl bulan maslahatına râci' demektir, hukuka riâyet, zayıfları sıyânet esasına müstennidir. Muâmelât re'sen malı muhafaza ettiği gibi dolayısıyla nefsi de, akli da muhafaza eder.

Muâmelât ya celb-i menâfi'a (1) veya def'-ı mefâside vazolunmuşdur. Celb-i menâfi'a vazolunan muâmelâtdaki menâfi' ya doğrudan doğruya maksûd olur, yahud dolayısıyla kasd olunur. Birinci kısım mahsûsâta aid olmakla mevzûumuzdan hâricdir. İkinci kısım emvâlde aid olmakla mevzûumuzda dâhildir.

Emvâlde esbâb-ı temellük bulunur ise onda tasarruf câiz olur. Nitekim birinci makalemizde zikrolunmuşdur. Emvâlde mâlikin gayriye tasarrufu mücib olan esbâb bulunur ise onda mâlikin gayri tasarruf eder. Vekâletde, vediada emsâlinde olduğu gibi. Şâyed emvâlde mâlikden tasarrufu meneden esbâb bulunur ise emvâlde mâlik tasarruf edemez. Nitekim rehinde, teflîsde, icârede ve emsâlinde mâlik tasarrufdan memnundur.

Nakl-i tarîkı olan tasarrufâtda diğer tarafın rızası şart ise de iskât tarîkı ile olan tasarrufâtda diğer tarafın rızası şart değildir. Bey'de, icârede diğer tarafın rızası şartdır; fakat afv-ı ani'l-mâlda diğer tarafın rızasına bakılmaz. Tasarrufât-ı mâliyede fâilin husûsiyeti değil belki asıl tasarrufâtın tahakkuku matlûb olmakla, niyâbet câizdir, hatta ibâdet-i mâliyede bile gayr-i müslimi tevkîl câizdir (2).

Def'-ı mefâside mevzu olan muâmelâtda memnûât-ı şer'îye dâhildir. Nitekim ukûbâtın meşrû'iyeti ancak mefâsidi defetmek gayesine ma'tûfdur.

İnsan için ictima bir hakk-ı fitrîdir. İnsanın nizâm-ı ictimâiyi muha-

-
- (1) Zarûriyyât-ı hamse menâfi'-i asliyye, zarûriyyât-ı hamsede hâsılı olan fesadlar mefâsid-i asliyyedir.
  - (2) Fâidesi mahalline maksûr olan şeylerde niyâbet câiz değildir, nitekim ukûbâtda ibâdet-i bedeniyede niyâbet yoktur.

faza hakkı vardır. Nizâm-ı ictimâiyi muhafaza, dâhili taarruzlara mukâbele için ceza vermek hakkı da vardır. Cezada i'tidâ bulunmayub i'tidâl bulunmak lâzımdır: Ukûbet cinâyete nisbetle büyük olmamalı, dünü, hiç olmazsa misli bulunmalıdır. Ceza cânilere zecr etmeli, diğerlerine de ibret olmalıdır. Cezada fesadın def'ine hizmet edecek kadar şiddet i'tidâ değil, i'tidâldir. Cezada şahsiyyet lâzım olmakla diğerlerine adem-i tecâvüz, cânîye iktisâr şarttır.

Ancak herkes kendi hakkını istifâ edemez, kendi kendine mazarrâtı def' eylemez. Zaîf olursa hasmı ona kulak asmaz. İslâm bu noktayı nazar-ı dikkate almış tenfiz-i ahkâm için ümmet tarafından bir imam nasbına ihtimam eylemiştir. Bir kimsenin diğer bir kimse aleyhine olan sözü ancak hüccet ile makbûl olacağı cihetle İslâm herhangi bir hakkı izhâr için bir hüccet-i mahsûsa isbât etmiş, hakk-ı istifâyı istihdâf eden ahkâm-ı kazâ, fasl-ı husûmât gibi ahvâli meşru kılmıştır.

Nizâm-ı ictimâî matlûb-ı sübhâni olmakla bunu ihlâl eden bütün fesâdât men' olunur. Bilumûm evâmir ve nevâhiy-i şer'iyyede bu maksad takib olunmuştur. Buna mebnî mecnûn, ma'tûh, kemâl-i tahsil ve idrâke henüz bâliğ olmayan sabî evâmir ve nevâhiy ile mukayyed değildir.

Mehâsin-i muâmelât - İslâm beşerin menâfi' ve mesâlihini mutazammın olan muâmelâta birçok mehâsin bağlamış, tamamiyle mesâlih-i beşere riâyet eylemiştir.

Malı gerek müsbet şeklinde muhafaza etsin, gerek menfi şeklinde muhafaza etsin muâmelâtdaki mehâsin tamamiyle cemiyet-i beşeriyyenin menâfi'ine câmi'dir. Bu noktayı izah edelim :

1. *Bey'* - Muâmelât-ı mâliye içinde en mühim olan bey'dir. Bey' tebâdül-i emvâle, bir 'ayn mukâbilinde bir 'aynı bir mâlikden diğer bir mâlike intikâle râci'dir. Bey'deki şerâit ya tamamen nizâ'ı men'e veya fâide-i mülkiyet husûlüne ma'tûfdur, bunların hâricinde hiçbir şart yoktur. Meselâ mebi'in mâl-ı mütekavvim olması fâide-i mülkiyet için, ma'lûm olması nizâ'ı men' içindir. Beşere zarar verecek bir yola mesağ gösterilmemek maksadıyla bey'de hıyâr şart edilmekle hiçbir ferdin aldatmasına rıza gösterilmemiştir; zarûretler mikdârınca takdîr olunacağı cihetle hıyâr için bir müddet-i kalile kâfi görülmüştür.

İslâm ancak nâsın ihtiyâcını nazar-ı itibâra alarak selem, istisna', bey'-i bi'l-vefâ gibi muâmelât-ı bey'iyyeyi tecvîz ediyor; müşteriye aldatmak, râğbeti arttırmak kasdıyla âhar bir kimsenin, metâ'n fiatını artırarak müşteriye fazla satmak demek olan bey'-ı münâceşe takbih ediyor, hatta bazı eimmece bey' sahih bile addolunmuyor. İslâm helâl olan şart ile bey'i tanıyor, bey'i ikrah ile muteber tutmuyor, bey'de örfü nazar-ı itibâra alıyor.

2. *İcâre ve ciâle* - İcâre tebâdül-i menâfi'dir, bedel mukabilinde bir menfaatin diğer birine intikâli demektir. İcârede bedel ve menfaat ma'lûmdur, icâredeki şerâit de bey'deki şerâit gibi ya tamamen nizâ'i men'e veya faide-i mülkiyet husûlüne ma'tûfdur. Nitekim icârede menfaatin ma'lûm olması fasl-ı nizâ' için, menfaatin makdûru'l-istifâ olması faide-i mülkiyet içindir. İcârede de hıyâr şarttır, bey'de olduğu gibi fesih de câizdir, örf muteberdir, ikrâh muteber değildir.

Ciâle (3) İmam Mâlik'in bazı şerâit ile kabul ettiği muâmelât-ı mâliyedendir. Husûlü maznûn olan bir menfaat üzere icâre demektir. İcârede ivazeyn yani hem bedel, hem menfaat ma'lûmdur; ciâlede bedel ma'lûmdur, fakat menfaat ma'lûm değildir, tamamiyle mudârebenin aksidir. İyi olmak üzere tabîb ile ücret kararlaştırmak ciâledir. İcârede, ceâlede ihtiyâc-ı nâs üzerine tecvîz olunmuştur. Bu ihtiyâca mebni ivazeynin huzuru sâkıttır (4).

3. *Şirket* - İslâm beşere, ebvâb-ı menfaatin ne kadar tarıkları var ise hepsini de açık bırakmıştır. İslâm'da ribih meşru olmakla onun için birçok vecih vardır. Bir kişinin sermayesi umûr-ı cesimeyi elde edemez, orada birçok sermayelerin biraraya gelmesi lâzım olur, bu ise ancak şirkete mevkûfdur.

İslâm şirketi envâ'-ı vücûh ile tecvîz ediyor: Esbâb-ı temellükden biri ile, icâb ve kabûl ile, alacakda iştirâk ile, muayyen bir malda iştirâk ile şirket akd olunur. Şürekâ arasında musâvât-ı tâmmе bulunmak şartıyla akd olunduğu gibi musâvât-ı tâmmе şart edilmeksizin de şirket akd olunur. İcâb ve kabûl ile hâsıl olan şirket emvâlde de olur' a'mâlde de; ortaya sermaye koyarak ribih beynlerinde taksim olunmak suretiyle de olur, amellerini sermaye edüb âhârdan iş taahhüd ve iltizam ile hâsıl olan kesb beynlerinde taksim olunmak suretiyle de olur, sermayeleri olduğu halde kendi itibarlarıyla veresiye mal alub hâsıl olan ribih aralarında taksim olunmak suretiyle de olur.

İslâm mübâhâtı kasr etmemiş, mübâhât ile herkesin intifâ'ına müsâade etmiş, ancak âhara zarar vermemegi şart kılmıştır.

Hakk-ı şurb ta'til-i arza bâdî olan bir takım münâzeâtı kal' etmek esâsına müsteniddir.

Hisse-i şâyiayı tayin gerek menâfi'ı, gerek a'yânı taksim husûsundaki kavâid-ı fıkhiyye tamamiyle hak ve adle müsteniddir.

(3) Eimme-i Hanefiyye ciâleyi kabul etmediklerinden Mecellede ciâle bâbı yoktur.

(4) Akd-ı muâvezada ivazeynin hâzır olmasını şart etmek şart-ı aslı değil, şart-ı tekmilîdir. Buna mebni iskâd olunmuştur.

Bir taraftan sermaye, diğeri taraftan sa'y ve amel olmak üzere akd olunan şirket-i müdürabe fakirden fakrı def, nâs aralarında muhabbet ve ülfeti vaz' gibi mesâliha mübtenidir. Biri zengin, diğeri fakir, fakat ticârete kâdir olanlar akd-ı şirket ederler; böylece sermaye sahibinin mali artar, serveti çoğalır, fakir de zillet-i fakrdan kurtulur. Husûsan fakir emâneti, sıdkı şîâr edinirse tâlibleri de çoğalır, az zamanda o da sermaye sahibi olur, artık sermaye ile sa'y(in) cidâli durur.

Bir taraftan arâzi diğeri taraftan amel yani ziraat olarak hâsılât beynlerinde taksim olunmak üzere akd olunan şirket-i müzâraa masdar-ı serveti tevsi' esasına mebni meşru kılınmıştır. Arazi sahibi olup hayvanı olmayan, amele kâdir olmayan, yahud hayvanı olup amele kâdir olduğu halde arâziye mâlik olmayan kimseler beynlerinde bu vecihle şirket akd ederek temettü ederler. Servetin en büyük masdarı zirâatdır. Nitekim "Zer'râ sülûsân-ı zer est ve sülûs-i diğeri hem zer est" (5) denmiştir. Müzâraa ile dâire-i zirâat tevessü' eder, ameleye iş bulunur, arâzi mamûr olur, şerikler arasında tebâdül bulunmakla aralarında muhabbet ve ülfet hâsıl olur. Dâire-i rızık da genişler.

Arâzi-i mevâtı ihya İslâm'da zirâata verilen ehemmiyeti gösterir.

Bir taraftan eşcâr, diğeri taraftan terbiye olmak ve hâsıl olan semere beynlerinde taksim olunmak üzere akd olunan şirket mesâkâtın menâfi'ı da pek zâhirdir. Hurmalığı, bahçesi bulunur da bir mânia mebni iskâ edemeyüb semeresinden mahrûm kalan kimse eşcârından temettü etmek için iskâya kâdir olan kimse bir şirket akd eder, her iki taraf müstefid olur, aralarındaki tebâdül ülfet ve meveddete bâdi olur. Fakir fakrdan kurtulur, zengin bahçesi, hurmalığı mamûr olur.

İslâm hakk-ı câre, hakk-ı şerike riâyet kasdiyle şüf'ayı meşru kılıyor. Şürekâdan biri hissesini satmak ister, müşteri şerik-i âhara düşman olabilir, şerik-i âhara ondan ezâ görebilir, şerik-i âhara o hisse lâzım olur; komşu hakkında da bu câri olabilir. İslâm bu hususları gözederek komşu için, şerik için bir takaddüm ve evleviyyet hususunda bir hak bahş ediyor. Şu kadar ki hak sahibi hakkı iskât edebilir.

---

(5) Zer'in sülûsâtı (زر) de altun, diğeri sülûsü (ع) da altundur. Hepsi altundur. (ع) malum olduğu üzere altuna işaretdir. Lisân-ı Arab'da altunu ifade etmek için " (عين) ", gümüşü ifade etmek için (ورق) tâbirleri kullanılır.

4. *Vakıf* - Kendi mülkünden çıkub Allah mülkü olmak demektir. Buna mebni vakıf olunan mal bey', hibe, rehin olunamaz. Mülk olarak vereseye geçemez. Vakıfda menfaat bilâ-bedel intikâl olunur.

İnsanlar arasında kesbden âciz olanlar bulunur, bu gibi bî-çâregân merhamete, şefkate, âtîfete lâıyk olur, bir mal ayrılıub onun nemâsından bunlara tasadduk edilirse onlar dıyk-ı mâ'îşetden kurtulur, mesâib-i dehr onlara kolay gelir. Bundan başka masdar-ı serveti ziyâ'dan muhafaza kasdiyle veresenin sû-i tasarrufundan ko(r)kan kimse malını Allah mülkü kılar, bu vecihle masdar-ı servet hıfz olunmakla menfaat müstemirr olur. Yahud fâide münkatı' olmaz. Vakıfda iki emir vardır: Biri fakr-ı tareyânını men', diğeri masdar-ı serveti zıya'dan hıfz.

İslâm müteveli veya nâzırın emvâl-i evkâfa el uzatmasını sirkat ve kat'-ı tarikdan daha şedîd bir cerime addediyor.

5. *Vesâyet* - Vesâyet ile vakıf arasında müşâbehet vardır. Nâzır-ı vakıf ile vasî emaneti hıfz hususunda yekdiğerine benzer; her ikisinin de hakk-ı tasarrufları yokdur, ancak şerâit-i şer'ıyye ile tasarruf edebilecekleri malı muhafaza ederler.

Vasiyyet mâ-ba'de'l-mevte muzâfdır, mâlikin mevtinden sonra kalan mal da niyâbetdir, şu kadar ki mâlikin tesmiyesi iledir. Yoksa şer'in takdiri ile değıldir.

Vasiyyet-i dinî, fakir vârisi olmayana göre müstehabdır. Vasiyyet ancak terekenin sülüsünden sahih olur, sülüsân veresenin hakkı olmakla onların icâzesi olmadıkça vasiyyet sahih olmaz.

Veresenin tama'ını men' için sagîr, tasarrufa gayr-i kâdir vârise pederini temsil etmek üzere emîn, şefik, rahîm, afif, nezîh, muttakî bir zât vasî olur. Hâin olan, sâdik ve emîn olmayan vasî hakkında va'id-i sübhânî vardır.

6. *Verâset* - Miras yekdiğerine ülfet, îsâl-i menfaat gibi; râbıta-i karâbeti, âtîfet-i tabi'ıyyeyi takviye gibi mehâsini muhtevîdir. Metâ'ib-i hayatda birbirine yardım eden zevceyn aralarında tevrîs vardır. Hiçbiri diğेरinin terekesinden asla mahrum olmaz. Metâ'ib-i hayata daha ziyâde göğüs geren erkek, metâ'ib-i aysi tahfif, esbâb-ı kesbi teshîl gibi mesâliha mebni, iki, kadın bir alır. Verâset de vesâyet gibi mâlikin mevtiden sonra kalan mal da niyâbetdir, şu kadar ki mâlikin tesmiyesi ile değıl, şer'in takdiri iledir.

Vasiyyet verâset tariklarıyla mal intikâl etmese mal sahibi günü gününe geçinmeyi düşünür, istikbâl için endişe etmez; vasiyyet verâset tek-sir-i servete bâisdir, iktisâda da müeddi olur. Böylece servet-i umûmiyenin tevessüüne bâdî olur.

7. *Vekâlet* - Beşerin her vecihle menâfi'ini gözeden İslâm servet ve sâ mân sahibi olub yalnız a'mâle mübâşerete kâdir olmayan, sefere tahammül edemeyen kimselere de yüsr ve sühûlet bahşetmiş, vekâleti tecvîz eylemiştir. Ancak vekâletde müvekkelü'n-bihi yapmağa muktedir olmak şart kılınmıştır. Bu yüsr ve sühûlet sayesinde insan muâmelâta dâir bir hakkın ifâ ve istifâsı husûsunda, vevki bizzat yapabilsin, başkasını tev-kil edebilir.

Vekâlet mâlikin gayrıya tasarrufu mûcib olan esbâbdandır.

8. *Kefâlet* - Hem fakr u zarûret, dıyk-ı maîşet sahibi olan, hem borç-lu olan, borcunu da edâya kâdir olamayan kimse borcunu, el genişliği za-mana kadar, tehirini talep eder, alacaklı buna razı olmaz; işte bu gibi ah-vâlde sühûlet gösterilmiş, kefâlet-i bi'l-mâl tecvîz kılınmıştır. Kefil-i bi'l-mâl zâmin olacağı cihetle artık mal sahibi mutmain, fakir de münşerih olur, çünkü borçludan zillet-i mutâlebe kalkar. Borçlunun fikri amele, talep-i rızka müteveccih olur, asil ile kefil arasında ülfet ve meveddet hâsıl olur. Yine yüsr ve sühûlet esâsına mebni bir malın teslimine de, bir şahsa da kefâlet tecvîz olunduğu gibi mebi' bi'l-istihkâk zabt olundukta akçasını edâ ve teslim veya bâyi'n nefesine kefil olmak demek olan kefâ-let-i bi'd-derk de tecvîz edilmiştir.

9. *Havâle* - Muâmelâta vusûl bahren ve berren kat'-ı mesâfeye muh-tac olan bilâd-ı ba'ide de olur. Yahud eli dar bir fakirin bir işi olur da âciz kalır, muzayakaya düşer, İslâm bu gibi ahvâlde de yüsr ve sühûlet gözederek havâleyi tecvîz etmiştir. Havâlede iki zimmetden biri ecnebi bir zimmetdir.

10. *Karz* - Muhtâc olanlara muâvenet ecr-i maneviye bâdi olmakla beraber nâs arasında ülfet usûlüne de sebebidir. Bu gayeye mebni İslâm ödünç verilenin misli demek olan karzı tecvîz etmiştir.

Karz, karz-ı hasen olmakla ona bedel faiz almak yokdur. Deyn karz-dan eâmdır. Karzda iki ıvaz mütemâsildir. Bu iki ıvaz mütehâlif olur ise muâveza selem olur.

Karz olsun, selem olsun, havâle olsun, takâs olsun bu dört nevî muâ-veza da aynı zimmet mukabilindedir. Bey' akd-i muâveza olmakla ber-ber onda ayn ayna mukabildir. Bu beş nev'-ı muâveza bedel ile intikâle râci'dir.

11. *Rehin* - Zengin, ekseriya görüldüğü vecihle buhlüne binaen, ik-raz edemez; malına mutmain olamaz; vukûu kesir olan bu gibi hâlâtda hem fakirin ihtiyâcını defetmek, hem zengin malına mutmain olmak gibi maslahata mebni, rehin meşru kılınmıştır; rehin de beyne'n-nâs ülfete bâdîdir. Rehin ile intifa' husûsunda müctehidlerin ihtilâfı vardır. Rehin

kefâlet gibi mâli istifâyı tevsik için bir akiddir; icâre gibi mâlikden tasarrufu meneden esbâbdandır.

12. *Îâre ve İdâ'* - Meccânen menfaati temlik demek olan iâre ikrâz gibi meveddet-i kalbiyyeyi tevlîd eder; iâre mekârim-i ahlâkdandır, teberra kabilinden olub 'ukûd-ı lâzimededen değildir. Îârenin manevi ecri de vardır.

Bir malı hıfz için vermek demek olan idâ ihtiyâc-ı beşerden tevlîd etmiş, bu sebeble meşru olmuştur. Âriyet de, vedîa da emânetdir.

13. *Hibe* - İslâm kulûb-ı beşeri meveddete alışdırmak, kin ve hıkd ve garazı kalbden kaldırmak gibi mesâliha mebni bilâ-bedel bir malı temlik demek olan hibeyi; ikrâmen getirilen veya gönderilen mal demek olan hediyyeyi, sevâb için verilen mal demek olan sadakayı, bilâ-ıvaz eklü tenâvül olunmak üzere âhara izin vermek demek olan ibâhayı tecvîz etmiştir. Hibe ve hediye muhabbeti tevlîd, hıkd ve kini defettiği gibi istirdâdı buğz ve adâveti tevlîd, kat'-ı ülfeti icâb etmekle İslâm hibe ve hideden rücûu nüfusun istikrâh edeceği bir tarzda zem ediyor: ikrâh ile hibeyi muteber tutmuyor.

Bir adam malını, gerek ayn olsun, gerek menfaat olsun meccânen temlik edemese mal sahibî o şeyin hakikaten mâlikî addolunmaz, bu ise hakk-ı temellükün noksanı demektir. Bunun gibi akd-i mu'âvazada malını bedel mukabilinde terk eden zât mübâdele şartlarını tayin etmese, yahud o malı terk etmekten sarf-ı nazar eylemese ihtiyârı münselib olmuş demektir, nasıl olurda bihakkın hakk-ı temellükü hâiz olur? Hakk-ı temellükü hâiz olan zât onun levâzımın da hâiz olur.

14. *Hacr* - İnsan bazı kere hüsn-i tasarrufa kâdir olamaz. Emvâli ziyâ'a maruz kalır, emvâli muhafaza için türlü türlü hilekârlık ile emvâli selb eden ellerden masûn kılmak için, mâlikini sû-i tasarrufdan kurtarmak için İslâm bir şahsı tasarruf-ı kavlisinden men' demek olan hacri meşru kılar. Sagîr, ma'tûh, mecnûn mahcûr olduğu gibi nafakada isrâf eden, sadedil olub ticaretde aldanan, kudreti olduğu halde borcunu edâdan imtina' eden, malını beyhûde yere sarf ile itlâf eden kimseler de cumhûr-ı fukahâya göre harc olunur.

15. *Teflis* - Bir kimsenin müflis olduğuna hükmetmek demek olan teflis de mâlikden tasarrufu meneden esbâbdandır. Fakat bu borç kul borcu olmalıdır, Allah borcu olan zekât burada dâhil değildir.

Müflis alacaklıların talebi ile hâkim tarafından harc olunur. İmam-ı Azamın nokta-i nazarına göre müflis hacr olunmaz. Çünkü re'sen insanın ehliyetini heder etmek insanı behâim menzilesinde tutmaktır. İnsanın en büyük meziyeti olan hürriyetini selb etmek mefsedet-i hıfz-ı mal

maslahatına gâ(li)b olmakla İmam-ı Azam zarar-ı azamı defediyor, hürriyeti selb etmiyor, zarar-ı ehaffı iltizam ediyor, müflisi tasarruf-ı kavlide serbest bırakıyor; fakat müflis habs olunur. Müflis malı olduğuna dair beyyine ikâme eder ise salıverilir, çünkü hâl-i yüsr ve sühûlete intizâr vâcibdir.

Ancak mekâri-i müflisi men' "hacr" bâbından değil, zarar ve fesâdı def' bâbından, "nehy-i ani'l—münker" bâbındandır. Bu men'-ı nifâz tasarrufu men' değil, belki bir men'-i hissîdir (6).

Müflis-i fikhî ile müflis-i ticârî arasında fark vardır. Fukahâ istilâhında müflis-i mâlî düyûnunu ifâ etmeyen kimsedir. Mahkeme-i ticâret istilâhında müflis deyn-i ticârisini va'desinde te'diyeden âciz kalan tâcirdir. Müflis-i fikhî düyûn-ı 'âdiyeden, müflis-i ticârî düyûn-ı ticâriyeden neş'et eder, müflis-i fikhîde düyûnu malından ziyâde olmak şarttır, müflis-i ticârîde şart değildir.

Nitekim bir kimsenin ihtiyâcât-ı 'âdyesinden dolayı istikrâz ettiği meblağın eceli hulûlünde te'diyeye kâfi parası bulunmasa, fakat deynden fazla kıymeti hâiz emvâl ve emlâki bulunsa buna ilm-i fıkıh müflis demez; fakat bir tâcir berâ-yı ticâret satın aldığı mal bedelinden dolayı deyni olan mikdâr meblağı vadesi hulûlünde nakden te'diye edemez ise kanûn-ı ticâret ona müflis der. Kendisinin birkaç kat fazla olarak malı ve emlâki bulunsa yine müflisdir.

İflâs (7) ilm-i fıkıhda hâl-i aczin maddeten fi'len tahakkuk etmesine mevkûfdur, fakat hukûk-ı ticâretde hâl-i aczin maddeten, fi'len tahakkuku icâb etmez, belki beyn-i ticârisini nakden te'diyeden âciz kaldığı gün müflis addolunur.

Fıkıhda müflisi hacr alacaklıların talebi ile olur, hacr da ancak vakt-ı hacrda mevcûd olan mala tesir eder, hacrdan sonra ele geçen mala tesir etmez, kânun-ı ticâretde böyle değildir; mahkeme bazen da'va sebk etmeksizin tâcirin iflâsına hükmedebilir, harc keyfiyeti de müflisin ba'de'l-hüküm mülküne geçecek olan kâffe-i emvâline şâmil olur. Emr-i mahcûriyeti hitâm-ı iflâsa kadar câri olur, menkûl ve gayr-i menkûl bilcümle emvâline müflis vaz'-ı yed edemez. Emr-i idâresi mâsaya âid olur.

Alacaklıların talebi ile hâkim tarafından hacr olunan müflisin malını hâkim satar, alacaklılar arasında taksîm eder, fakat kendisine gayr-ı

(6) Mekâri-i müflis, emvâl-i nâsi fesâda uğratıldığından nâsi, men' olunmak lâzımdır. Bu men' tasarruf-ı kavliyi bey' ve icâr, hibe, kefâlet, havâle, ikrâr gibi muâmelâtı; bu tasarrufâtın nifâzını veya hükümünün sübûtunu menetmek değildir.

(7) İflâs pulu, mangırı bitirmek demektir. Buradaki hemze selb ve izâle içindir.

müstağni olan meskeni, bir veya iki kat elbiseyi terkeder. Çünkü müflisin havâyic-i asliyyesi alacaklıların haklarına mukaddemdir.

16. *Ribâ* - Mal dem gibi muhteremdir. Buna mebni ıvaz ve bedelsiz mal almak câiz değildir. Ancak ihtiyac zamanında maslahat fâit olmamak için bu bâbda ihtiyat olunmuş, her iki tarafın rahatını kâfil olacak ve cihle selem tecvîz olunmuştur.

Ribâ mekâsib ile iştigâle manidir, riba ile para kazanan kimse kesb ve ticâret ve sanayi' sıkıntılarına gelemmez, tenbel olur; bu hal menâfi'-ı nâsın inkitâma bâdî olur. Çünkü mesâlih-i âlem ancak ticâret, sanat, sînâ'ât, 'imârât ile muntazam olur. Âlem-i İslâm'da ribâ hâkim olsaydı desâtîr-i İslâmiyye hâkim olduğu zaman bilâd-ı İslâmiyyedeki ma'mûreler hâsıl olmazdı. İslâm tahakküm-i mâliyi ref' etmekle esâret-i mâliyenin en mühim âmili olan ribâyı şiddetle men' eylemiştir.

Ribâ beyne'n-nâs ihsân(1), musâvâtı kat' eder, karz denilen meveddet-i kalbiyyeye en ziyâde bâdî olan karza, büyük bir iyiliğe mâni olur. Fukaraya merhamet şîme-i insâniyettir. Ribâ hâkim olan bilâdda te'âvün, te'âtuf, terâhum azalmıştır. Ancak kasden ve zâten memnu' o(la)nlardan bir zarûrete, vesîleten ve zerîaten memnu' olanlar bir maslahat-ı râcihaya mebni tecvîz olunmak kâide-i şer'iyyeden olmakla insaniyyet-i kübrâ olan İslâm her vakit ihtiyâcât-ı beşeriyyeyi beşere lâyık vecihle defetmiştir.

17. *Kumar* - İslâm kumarda yorulmaksızın mal kazanmak gibi bir takım menâfi'i takdir etmekle beraber mazarrâtını daha büyük görerek mücerred beşerin menâfi'ine binâen menetmiştir. Kumar arkadaş arasında adâvet husûlüne, fitne ve fesâda bâdî olur, kumar malı itlâf eder. Akli mâlâyâ'niye sarf eder; na'im-i hayata, refah-ı ma'îşete mûsil olan esbâbı kapar, kesbde evhâma itimad etdirir, rızkı mübâşeret-i a'mâlden talep etdirmez, belki bâb-ı hayalden talep etdirir.

Kumar oynayan kimse dâima kendini yenen kimseye düşman olur. Dâima onun için zarar temenni eder. Onu hatara ikâ'a sa'y eder, bir takım katillerin, düelloların müvellidi kumardır.

Kumar oynayan kimse servet ve sâmân sahibi olur da kaybeder ise hânümânı söner. Zengin iken fakir olur. Âh-ı cângâh ile hayatını yakar, yıkar.

Kumar oynayan kimse iş güç sahibi, aile reisi olur da kaybeder ise intizâm-ı aile kalmaz, fakr u zarûret iki kat olur.

Kumar oynayan kimse kaybeder de nefsinde kumara muhabbet kökleşmiş ise artık hud'a, tezvîr, sirkat, bedhahlık gibi vücûh-ı bâtıla ile malı celbeden esbâba meyleder. İslâm malın memba-ı fesâdı olan iki kapıyı

beşere kapıyor : Ribâ, kumar. Filvâki kumar nizâm-ı ictimâiyi ihlâle bâdîdir. Menfaat-ı ictimâiyye için men'î zarûridir.

18. *Te'âvün-i mâli* - İslâm ictimâiyyatının temeli te'âvündür. Te'âvün mala mahsûs değildir. Ta'lîm ve tadrîs, iftâ ve kazâ, edâ-yı şehâdet gibi te'âvün-i bedenî de ihtiyaç zamanında insana vâcib olur. Te'âvün-i mâli eşhâsa mahsûs değildir. Ancak muhtâcine mahsûsdur, o da bir takım kavâ'id-iâdileye merbûtdur. Te'âvün-i mâliden fakir-i gayr-i müslim bile istisnâ edilmemiştir. Te'âvün-i mâlinin bir kısmı vâcib, bir kısmı müstehtabdır. Vâcib olan kısmı cûd değildir. Nâsa hakkını vermek cûd değil, vazifeyi îfâdır.

Cûd, üzerine vâcib ol(ma)dığı halde azığından fazlasını bezletmekdir (8). Te'âvün-i mâli vâcib olsun, muktezâ-yı şer' olsun, müstehtab olsun, muktezâ-yı mürüvvet olsun mehâsin-i İslâmdandır. Malını seve seve akrabâsına, eytâma, fukaraya, yolculara, sâillere, esâretin tahfifi uğruna muhtac olanlara, düşman karşısında hûn-ı hamîyyetini fedâyâ azmeden gâzilere bezl-i mâl vesâyâ-yı İslâmdandır. Kanını akıtmayan malını akıtmalıdır. Mal mücâhidînin 'imâdıdır. İslâmda cûd ve sehâ, bezl-i atâ hakkında hiçbir dinde mevcûd olmayan evâmîr ve tenbîhât vardır. İslâmda hiçbir ferd diğerrinin musîbetine karşı bigâne değildir. Mezheb-i Şâfi'îde zekât borcu mirâsa takaddüm eder. Çünkü zekât borcu fakirin bir hakkıdır. Hukûk-ı sâire gibi vâcibu'l-edâdır. Büyük bir ekseriyyeti teşkil eden fukarânın zarûret ve hâcetini ref', ekalliyeti teşkil eden ve ağniyâdan hisseti def' gibi mehâsin-i câmi' olan zekâtda yûsr u sühûlet gösterilmiş, asıl mala hâlel vermemek gibi esâs nazar-ı itibâra alınmış, medyûna zekât farz kılınmamıştır.

İslâm beşere hakk-ı tasarrufu bahşetmiş, bunda da hürriyeti esâs tutmuş olmakla beraber peder-i umûmî sıfatı ile beşeri zarardan da, helâkdan da muhafaza kasdiyle tasarruf-ı emvâlde ifrât ve tefrîtden ictinâbı tavsiye etmiştir. Tasarruf-ı emvâlde ifrât ve tefrîtden ictinâba iktisâd derler : **ما عال من اقتصد** (9). Menâfi'-ı beşeri istihdâf eden İslâm tasarruf-ı emvâlde ifrât demek olan isrâf ve tebzîri nehyettiği gibi tefrît demek olan buhl ve taktîri (10) de men' eylemiştir. İsrâf ve tebzîr malı mahalline sarf etmemekdir ki helâk ve harâbîyi mucibdir. Buhl ve taktîr de her şerri, her zararı câlibdir.

Bir malı şer'in beyân ettiği mesârif-i mahmûdeye sarfetmek şükr-i

(8) Vâcib olan te'âvün-i mâliyi men' buhl, müstehtab olan te'âvün-i mâliyi men' şuhdur.

(9) İktisâd eden zühûrd olmaz.

(10) Darlık.

Bâriyi ifâ etmektir, isrâf ve tebzîr malı mahallin gayriye sarfetmek, menfaatı zâyi' kılmak demek olmakla şükr-i Bâriyi ihlâl eden mal zâil olur, şükr-i Bâriyi ifâ eden mal artar. Bal iktisâd ile, adem-i isrâf ile ihtiyâc-ı halka sâlih olur. Menfaatı habs edüb ta'til demek olan kenz hakkında va'id-i şedîd vardır (11). İhtiyâcın fevkinde de dûnunda (da) sarfetmemek, i'tidâli gözetmek vesâyâ-yı İslâm dandır; ihtiyâc dûnunda sarfetmek zem ve lev m ve ârî mûcibdir; ihtiyâc fevkinde sarfetmek de fakr ve harâbiyi müeddidir. Tasarruf-ı emvâlde ifrât ve tefrîta terettüb eden mazarratlar, fesâdlar; sahiblerine lâhik olacak arlar, levmler nazm-ı Celîlde beyân olunmuş, iktisâd teşvik edilmiştir.

19. *Cezâ* - İslâm mukavvemat-ı hayatdan olan malı menfî bir şekilde muhafaza kasdıyla mütecâvizlere ceza veriyor, sârik ile kâtı-ı tarîka en ağır bir cezayı tecvîz ediyor; tarîk-ı kesb husûsunda kan bahasına kazan(ıl)mış olan parayı, semere-i it'âbını bu iki câni(yi) bi'l-küllüyye selb ediyor; böylece âsâyiş muhtel, istirâhat-ı 'ibâd münselib olur. Sârik veya kâtı-ı tarîk cism-i ümmetde bir uzv-ı fâsiddir. O uzv-ı fâsidi ıslâh lâzımdır. Sirkat veya kat-ı tarîk ile mal elde etmeyi âdet edinen şahsın bütün harekâtı, a'mâli fâsid olur.

Gâsıba âid ceza da hâkime âiddir. Gâsıb mâl-i mağsûbu iâdeye veya ödemeye mecbûrdur.

Esbab-ı zimân dördtür: İltizâm, iğtidâ, tesebbüb, yed-i gayr-i mü'temine vaz'. Kefâletdeki zimân iltizâm bâbından; hayvanı katl, malı ihrâk, başka(sı)nın taâmını ekl gibi husûsât da zimân-ı iğtidâ bâbındandır. Mülkü olmayan yerde kuyu kazub bir hayvanın telefine bâdi olmak gibi husûsât tesebbüb kâidesinden; rehinin telefinden nâşi olan tazmîn de yed-i gayr-i mü'temine vaz' kâidesinden nâşidir. Emânetde zimân yoktur. Çünkü yed-i emîne vazolunmuşdur.

Dîvân-ı mâli

Beytü'l-mâl - Halife-i muazzam, Fârûk-ı a'zam radiyallahu anh zamanında İslâmda en evvel, beytü'l-mâli sıyânet kasdıyla, bir dîvân-ı mâli vazolunmuşdur ki dahl ü harca (vâridât ve masârifât-ı devlete) âiddir. İslâmda hazîne-i devlete "*Beytü'l-mâl-i müslimîn*" denir, müslimînin müstehak olub mâlik-i müteayyen olmayan mal beytü'l-mâl hukûkündandır; mesâlih-i müslimîn için sarfı vâcib olan husûs beytü'l-mâlin hakkıdır, menâfi-ı İslâmiyye için sarfı lâzım gelen her şeyi te'diyeye beytü'l-mâl mecbûrdur.

(11) Va'id tahvîf ve terhibde, va'd teşvik ve terğibde müsta'meldir.

İslâmın müstehak olduğu emvâl üçdür, Fey, ganîmet, sadaka. Gayr-i müslimden afven alınan mala "fey", kahran alınan mala "ganîmet" denir.

Fey beytü'l-mâl hukûkündandır, fey evve'l-emirde beş hisseye ayrılır. O beş hisseden biri de üç kısma tefrik olunur: Bir kısmı beytü'l-mâl hukûkündandır ki "sehm-i nebî" olub mesâlih-i âmmeye makrûn olur. İkinci kısmı beytü'l-mâl hukûkundan değildir. Akribâ-yı nebînin sehmi burada dâhildir. Üçüncü kısmında beytü'l-mâl hâfızdır, hâzindir. Yetimlerin, miskinlerin, ibn-i sebîlin sehmleri burada dâhildir. Mütebâki dört humus askere, diğer bir kavle göre mesâliha sarf olunur.

Ganîmet beytü'l-mâl hukûkundan değildir, gâzilerin hakkıdır, mahall-i sarfı, imamın rey ve ictihâdına göre değişmez. Halbuki fey imamın rey ve ictihadına mevkûfdur. Emvâl-i menkûle olan ganâimden fey gibi humus alındıktan sonra bakıyyesi mücâhidin-i İslâma tevzi' olunur, mâl-ı ganâimden alınan humus fey'den alınan humus gibi sarf olunur.

Sadakâta gelince evve'l-emirde sadakât iki kısma ayrılır: Emvâl-i bâtına, emvâl-i zâhire.

Emvâl-i bâtına ihfâsı mümkün olan altun, gümüş, mâl-ı ticâret gibi emvâldir, emvâl-i bâtına beytü'l-mâl hukûkundan değildir; beytü'l-mâl emvâl-i bâtınanın sadakasına, zekâtına müdahale etmez. Emvâl-i zâhire ihfâsı mümkün olmayan davar, mevrûât, meyve, ma'adin gibi emvâldir. Emvâl-i zâhire beytü'l-mâl hukûkündandır, beytü'l-mâl onun sadakasına, zekâtına müdahale eder, zekâtı beytü'l-mâl cânibinden cibâyet olunur. Ağnâm ve a'sâr vergisi burada dâhildir.

İmam Şafiîye göre emvâl-i zâhire de emvâl-i bâtına gibi beytü'l-mâl hukûkundan değildir. Sadakâtı cibâyet beytü'l-mâle âid değildir.

Sadakâtın mahall-i sarfı nass-ı Celîl ile beyan olunmuşdur. Zekât ve sadakâta müstehak olanlar fakirler, miskinler (12) cibâyet ve tahsile memûr olanlar; borçlular, gâziler, misâfirler, kullukdan kurtulmak için kullardır. Guzât-ı muvahhidinin fukarasına zekât verileceğinde şek ve şübhe yok ise de ağniyâsına verilmesinde ihtilâf vardır, İmam Mâlik'e göre gâzilere - velevki memlekêtinde olsun - zekât verilir.

Eytâm masraf-ı zekâtta dâhil değildir, eytâmın kâfili ehl-i yesârdan olan müslimîne âiddir. Zekât ibâdet-i hâlisâ olmakla gayr-i müslim onunla mükellef değildir.

Zekât öyle bir vergidir ki onunla rızâ-yı Bâri uğurunda en sevgili olan malından bir mikdar vermekle ihtiyâc-ı fukarâ def' olunur, fakirin, zengin emvâlinden bir hakkı, bir nasîbi vardır, o nasîbini alınca ganî

(12) Bazı eimmemize göre ehl-i zimmet fukarası miskinde dâhil olmakla onlara da farz olan zekât verilebilir.

onun nazarında bir müdâfi'dir, ona karşı hıkd ve hasedi mürtefi' olur. Bu gird-bâd-i hayatda ganî olsun, fakir olsun herkes hayatın zarûriyyât ve levâzımını mutâlebe eder, zayıf kavîden ihtiyâcâtını istifâyâ muzdar olur, kolaylıkla havâyic-i zarûriyyesini eline geçirir yer ise ne a'lâ! Yoksa cebr ile, zor ile alır, bu ise nizâm-ı ictimâiyi bozar. İslâm zekâtı farz kılmakla nizâm-ı ictimâiyi halelden muhafaza eder.

Gayr-i müslim arazi vergisiyle mükellef olduğu gibi bir de baş vergisi ile mükellefdir. Gayr-i müslim kendisinden alınan baş vergisi ile müslimler gibi ma'sûm olurlar. Ancak bu baş vergisinin, ehl-i İslâmın dinine, malına, ırzına, demine tecâvüz etmemek, ehl-i harbe yardım eylememek gibi bir takım şerâit-i müstehıkkası vardır. Gayr-i müslim o şerâit-i müstehıkkaya riâyet etmezse 'ahd ve zimmeti nakzetmiş olur, artık onun ma'sûmiyyeti kalmaz. Gayr-i müslim baş vergisi vermekle İslâmın verdiği kan vergisinden afvolunur. Gayr-i müslimden alınan arazi vergisi ile baş vergisi mecbûridir ki İslâmın iki hakkıdır. Gayr-i müslim kadınlardan, çocuklardan, sakat ve âciz olanlardan, halk ile ihtilâtda bulunmayan râhiblerden baş vergisi alınmaz; şeref-i İslâm ile müşeref olandan baş vergisi sâkit olur. Müslimden ayrıca alınan sadaka-i fitr müslim hakkında baş vergisidir, sadaka-i fitr külfet ile ibâdetden mürekkebirdir, fakat kendisinde külfet bulunan bir ibâdetdir. Müslimden üç nevi, gayr-i müslimden iki nevi vergi alınır. Müslimden baş vergisi demek olan sadaka-i fitr, mal vergisi demek olan zekât, arazi vergisi demek olan öşr alınır. Gayri müslimden ancak baş vergisi ile arazi vergisi alınır. Bir de müsliminden dördüncü vergi yani kan vergisi alınır.

Asr-ı Celilde alınan vergi zekât, ganîmet, cizye yani gayr-i müslimden alınan baş vergisi idi. Bilâhare Irak ve Şam, Mısır fethiyle müslim ve gayr-i müslimden arazi vergisi, mâl-ı ticâretten gümrük rusûmu alınmaya başladı; tüccârın, zekât kasdiyle, gümrük nâmiyle verdiği mal zekât yerine geçer.

Velâyet-i mal - Velâyet edâsı vâcib olan bir emânetdir, bir mansıb-ı şer'îdir. Gayr-i müslimlerin müslim üzerinde velâyet-i diniyyeleri yoktur. Her veliyy-i emr ehl-i sıdk ve adden isti'âne eder, velâyetin iki rük-nü vardır: Kuvvet ve emânet. Kuvvet velâyetin envâ'ına göre mütenevvi' olur. Velâyet-i harbdeki kuvvet başka, velâyet-i mâldaki kuvvet yine başkadır. Fakat emânet vazife-i mevdû'ada ancak vicdanına tabi' olmak, Allahdan mâ'adâ hiçbir ferdden korkmamak demek olmakla kuvvet gibi mütenevvi' değildir, bir türlüdür. Kuvvet ile emânet pek az kimsede ictimâ etmekle velâyetlerde o velâyete en ziyâde salâhiyyeti olan zât aranır. Bir velâyetde emâneti a'zam olan zât ile kuvveti a'zam olan zât bulunsa o velâyete daha nâfi' olan, zararı daha az olan zât tercih olunur. Nitekim velâyet-i harbde kavî ve şeci' olan zât - velevki fâsık olsun - za'if

ve âciz olan emîn zâta takaddüm eder. Çünkü kavinin kuvveti umûma, emînin emâneti şahsına âiddir. Şu kadar ki zarûret zamanında velâyet mevcûdun en salâhiyetlisine verilir.

Velîyy-i emvâl zamanımız tabirince mâliye nâzırı demektir. Herhalde emîn olmalıdır, velîyy-i emvâl mutasarrıf ve mâlik değildir. Ancak nâibdir, vekildir. Emvâli taksim ve tevsî' husûsunda keyfine tâbi değildir, iradesi vechle malı isti'mâl edemez.

Hülâsa velâyetde evvelâ ehliyet, saniyen evleviyyet muteberdir. Velâyet-i malda iktizâ, teksîr, tenmiye husûslarına vâkif zât aranır.

Nakdeyn - Nakd eşya-yı sâirenin mübâdelâtına vasıtaadır ki altun ile gümüşden ibaretdir; nakdeyn dâima semen itibâr olunur, semen de bir vasıtaadır, emvâlin takdir-i kıymeti için bir mi'yârdır, nakdeyn dâima semeniyet yani satun alınan şeye 'ıvaz olmak için mahlûkdur, nakdeynde örf ve âdet muteberdir. Nakdeyn miyâs-ı kıyemdir, nitekim zekâtta nisâb yirmi miskâl altun veya ikiyüz dirhem gümüşdür. Dirhem ile miskâl arasında evvelce nisbet mütehavvil iken bilâhare sâbit bir nisbet vazolunmuş, yedi miskal on dirhem nisbeti kabul olunmuşdur; lisan-ı fıkıhda buna vezn-i seb'a denir.

Arâzi - İslâm devr-i fütuhâtında milel-i mağlûbenin yerlerini, yurdlarını ashâbının taht-ı temellük ve tasarrufunda ibkâ eylemiş; araziyi şahsa tahsîs etmeyerek cemaatın umûmuna muzâf kılmış, ahâlinin istifadelerine müheyyâ bulunmak üzere tahsîs kılmışdır. Sulhan feth olunan arâzide tamamiyle şerâit-i sulha riâyet eder; ahdi incâz, va'di ifâ eyler; İslâm 'anveten feth ve teshîr olunan arâzide siyâset-i şer'iyye-i 'âdileye bakmış, maslahat-ı şer'iyye gözeterek gayr-i müslim olan ashâbı yedlerinde ibkâ ile yalnız arâzi vergisi vazetdiği gibi rakabesini beytü'l-mâlde de ibkâ eylemiş, gânimlere de taksim etmişdir. 'Âle'l-ıtlâk gayr-i müslim olan arâzi sahiblerinin ellerinden yerlerini, yurdlarını almamışdır.

Arazi vergisi, ânifen beyan olunduğu vecihle, gayri müslimlere mahsûs değildir; müslim olan arâzi sahiblerinden de arâzi vergisi ahz olunur. Hîn-i fetihde gânimler arasında taksim olunan, ya fetihden evvel tav'an İslâmı kabul etdikleri cihetle temlikten yine eski sâhibleri uhdesinde ibkâ olunan, yahud gânimlerin gayrisine temlik olunan arâziye arâzi-i öşriyye denir. Arâzi-i öşriyyeden öşr alınır ki müslimin arâzi vergisi demektir. Hîn-i fetihde yerli olan gayr-i müslimlerin yedlerinde ibkâ olunan veya yerlileri gidüb onlara bedel diğer bir mahalden gayr-i müslim ahâli nakl olunarak onlara tevzi' ve temlik olunan arâziye arâzi-i harâciyye denir, arâzi-i harâciyyeden harâc alınır ki gayr-i müslimin arâzi vergisi demektir, arz kâbil-i zirâat olmazsa veya zer' edilen şey husûle gelmezse veyâhud mahsûlât bir âfet-i semâviyye ile telef olsa arâzi vergisi yoktur. Müs-

limden ibtidâen harâc, gayr-i müslimden ibtidâen öşr alınmaz. Fakat işti-râdan sonra müslimden harâc, gayr-i müslimden öşr alınabilir, müslimden alınan arâzi vergisi ibâdet ile külfetden mürekkebdir, kendisinde ibâdet bulunan bir külfetdir. Gayr-i müslimden alınan arâzi vergisi de bir külfetdir, fakat onda ibâdet yok, 'ukûbet vardır.

Arâzi vergileri hukûkullahdandır. Arâzinin bir kısmı müsliminin, bir kısmı teb'a-i gayr-i müsliminin olduğu gibi bir kısmı da beytü'l-mâ-lindir. Rakabesi beytü'l-mâlde ibkâ olunmuşdur. Rakabesi beytü'l-mâlde ibkâ olunan arâziye arâzi-i emîriyye denir ki beytü'l-mâl için görülecek maslakata göre onda tasarruf câiz olur. Arâzi-i emîriyyeden bi'l-ifrâz me-sâğ-ı şer'îye binâen envâ'-ı vücûh-ı mülkiyet ile tasarruf olunmak üzere temlik-i sahîh ile temlik olunan arâzi arâzi-i memlûke olub rakabesi sâ-hib ve mâlikine âiddir. Onda envâl-i sâire gibi tasarruf câizdir. Kurâ ve kasabât derûnlarında bulunan arsalar, kenarında bulunub tetimme-i sük-nâ itibar olunan nisf dönüm mikdarı yerler ile arâzi-i öşrüyye ve harâ-ciyye arâzi-i memlûkede dâhildir. Eşhâs-ı muayyeneye ihâle ve tefviz olunmaksızın bir veya birkaç karye ve kasabaya terk ve tahsis olunan yaylak, kışlâk, kuru, mer'a gibi mahaller umûm-ı nâs için terk olunan yerler arâzi-i metrûkedir.

Arâzi kanûnu arâzi-i emîriyye hakkındadır. Arâzi-i mevkûfenin ra-kabesi, bilumûm hukûk-ı tasarrifiyesi cânib-i vakfa âid olmakla orada vâkıfların şartları vechiyle muâmele olunur.

Evkâf-ı sahîhadan arâzide zuhûr eden maâdin cânib-i vakfa; arâzi-i emîriyyede, tahsisât kabilinden olan irsâdâtda zuhûr eden maâdin bey-tü'l-mâlde; arâzi-i metrûkede, arz-ı mevâtta bulunan maâdinin humusu beytü'l-mâlde, bâkisi arâzi sâhibine âiddir. Rakabesi yedinde bulunan arâ-zide zuhûr eden maâdinin humusu beytü'l-mâlin, bâkisi arâzi sâhibinin-dir.

Elhâsıl gerek arâzide olsun gerek husûsât-ı sâirede olsun veliyyü'l-emrin tasarrufu maslahat-ı âmmeye muvafık olmak şartıyla nâfiz olur, umûm cemâatı tazyik edecek olan tasarrufu nâfiz olmaz.